

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Çeviri Eseri *Risâle-i Frengi* Üzerine Bir İnceleme

A Study on the Chief Physician Mustafa Behçet Efendi's Translation *Risâle-i Frengi*

Sibel Pekdoğan¹

¹(Doktora Mezunu) Tokat Gaziosmanpaşa
Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih
Ana Bilim Dalı, Tokat, Türkiye

ORCID: S.P. 0000-0001-8680-5528

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sibel Pekdoğan,

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü
Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Tokat,
Türkiye

E-posta/E-mail: sibel.beg@gmail.com

Başvuru/Submitted: 25.09.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

25.11.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

15.12.2023

Kabul/Accepted: 08.01.2024

Atıf/Citation: Pekdoğan, Sibel. "A Study on
the Chief Physician Mustafa Behçet Efendi's
Translation *Risâle-i Frengi*". *Osmanlı Bilimi
Araştırmaları* 25, 1 (2024): 137-174.
<https://doi.org/10.26650/oba.1365879>

ÖZ

İnsan sağlığını merkeze alması tıp bilimini, tarih boyunca ilgi duyulan alanlardan biri haline getirmiştir. Özellikle toplum sağlığını önemli ölçüde tehdit eden ve kitle ölümlerine neden olan verem, veba, cüzzam, sıtma, kolera ve frengi gibi salgın hastalıkların ivme kazandığı dönemlerde ve toplumlarda, hekimler gerek bu hastalıkların tanı ve tedavileri hakkında, gerekse halkı bu hastalıklara karşı bilgilendirmek için eserler kaleme almışlardır. Bu hekimlerden biri, Türk tıp tarihinin önemli isimlerinden Mustafa Behçet Efendi'dir. Tıp biliminin yanı sıra Osmanlı dönemi hekimleri arasında mümtaz bir şahsiyet olan Behçet Efendi, Arapça, Farsça, Latince ve İtalyancadan birçok tıp eserini Türkçeye kazandırmıştır. Sadece tıp tarihi alanında değil, doğa bilimleri ve siyaset tarihi alanlarında eserler de kaleme alması onun çok yönlülüğünü göstermektedir.

Bu çalışmada, frengi hastalığının menşei, belirtileri ve tedavisini içeren, Mustafa Behçet Efendi'nin aslı Latince olan "*Doctrina de Morbis Venereis*" adlı eserin İtalyanca tercümesinden Osmanlı Türkçesine çevirdiği "*Risâle-i Frengi*" "eseri incelenmiştir. "*Doctrina de Morbis Venereis*" birçok Avrupa diline çevrilmiş ve defalarca basılmıştır. Bu kıymetli eserin varlığına dikkat çekmeyi amaçlayan çalışmada, öncelikle hastalığın Osmanlı Devleti'ne sirayeti ve devletin hastalığa karşı aldığı önlemler ana hatlarıyla izah edilmiş, daha sonra Mustafa Behçet Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilerek, eserin içeriğinin genel bir tanıtımı yapılmıştır.

Anahtar sözcükler: Salgın hastalıklar, Frengi, Mustafa Behçet Efendi, Osmanlı Devleti, Guayak, Cıva ile tedavi

ABSTRACT

Taking human health to the center has made medical science one of the most interesting areas throughout history. Especially in times and societies where epidemic diseases such as tuberculosis, plague, leprosy, malaria, cholera, and Syphilis, which significantly threaten social health and cause mass deaths, accelerate, physicians, have written works both about the diagnosis and

treatment of these diseases and to inform the public about these diseases. One of these physicians is Mustafa Behçet Efendi, one of the essential names in Turkish medical history. In addition to medical science, Behçet Efendi, who had the best foreign language knowledge among the Ottoman physicians and was a high figure in the provinces, brought many medical works in Arabic, Persian, Latin, and Italian. The fact that he wrote not only in medical history but also in natural sciences and political history shows his versatility.

In this article, the treatise "*Risâle-i Frengi*", which includes the origin, symptoms, and treatment of syphilis disease, translated from the translation of Physician Mustafa Behçet Efendi into Italian while it was originally Latin, was examined. The work has been translated into many European languages and published many times. This study aimed to draw attention to the existence of this precious work. Firstly, it outlines the spread of the disease through the Ottoman state and the measures taken by the authorities against the disease; then, it provides information about the life and works of Mustafa Behçet Efendi and presents a general introduction of the content of the work.

Keywords: Epidemics, Syphilis, Mustafa Behçet Efendi, Ottoman Empire, Guayak, Treatment with mercury

Extended Summary

Syphilis, which emerged in the late fifteenth century, is a highly contagious disease that affects the body's finest tissues. Although treatable, it causes a lot of mental and emotional damage. The disease leaves physical scars and, in most cases, leads to death. The fact that a pregnant infected with Syphilis infects the baby in the womb causes the disease to be inherited. Like other states, the Ottoman State has been affected by this epidemic. Since it transmits through sexual interaction, people with Syphilis were excluded from the community. It was called "Syphilus" in Europe, "French disease" in England, "Italian or Naples disease" in France, "Portuguese or Chinese disease" in Japan, and Frankish (effrenci) in the Ottoman State.

Syphilis cases in the Ottoman realm were rare owing to the lack of interaction with Europeans and the consideration of prostitution as a great sin. The disease started in the Ottoman territory in the nineteenth century. It was first detected in Istanbul and spread to Anatolia in a short time. Whereas the reason for its spread in Istanbul was thought to be foreign women settling in Galata uncontrolled, it was due to the flow of people from the war zone of the Ottoman-Russian Wars and the soldiers discharged from duty in Anatolia.

As a part of the fight against Syphilis, the Ottoman administration initiated the first brothel (1856-1858) in Istanbul, where the outbreak began to be seen. Later on, the Health Commission (1869-1870) was established to combat prostitution, and the 'Regulation for Venereal Diseases' (Emrâz-i Zühreviye Nizamnamesi) came into force in 1880. Thus, regular inspection and health checks of women in brothels were made, and necessary measures were taken to prevent infectious diseases. It was reported to the central administration that the German General Von der Goltz Pasha also saw the disease in the Ottoman army. Thereupon, German Dermatologist Ernst von Düring was invited to Turkey. Düring Pasha and his team,

who served in the Ottoman State between 1889 and 1902, conducted some research and lectures on Syphilis in Anatolia.

Measures taken in Istanbul were expanded throughout the country, and reports on the fight against Syphilis were prepared. The fight in Anatolia started in the regions where the epidemic was prevalent. With the new regulation issued in 1915, precautions became stricter in terms of controlling brothels, directing infected people to examination, and not discharging those who were treated without complete recovery. Besides, doctors, pharmacists, medicines, and medical supplies were sent to the areas where outbreaks occurred. Mobile syphilis teams were established in 1924, and treatment stations were established in various towns and villages to increase the efficiency of syphilis studies.

Struggle with the epidemic was not limited to these actions. Some physicians defined the disease, symptoms, and treatment methods by writing books, treatises, and leaflets. One of them was the chief physician Mustafa Behçet Efendi. Behçet Efendi was the physician of Selim III (r. 1789-1807) and Mahmut II (1808-1839). He has written and translated many works, mainly in medicine. Among them was his translation from Italian titled *Risâle-i Frengi* (Treatise on Syphilis). In this work, which is the primary source of this contribution, the origin, symptoms, complications, damage it causes for various organs, Syphilis in women, and its treatment are discussed in detail.

Giriş

Dünyanın herhangi bir yerinde patlak veren birçok salgın hastalık, tıbbi tedavi yöntemleri bulununcaya kadar, kısa sürelerde yayılarak din, milliyet, cinsiyet ve statü farkı gözetmeden, genç, ihtiyar, çocuk demeden toplumları etkisi altına almış ve toplu ölümlere yol açmıştır. Birçok devlet gibi Osmanlı Devleti de kuruluşundan yıkılışına bu salgın hastalıklarla mücadele etmiştir.¹

Bu salgın hastalıklardan biri de on beşinci yüzyılın sonunda ortaya çıkan, şiddeti ile Avrupa'yı büyük bir korku içinde bırakan, yayıldığı saha oldukça geniş, bulaşıcı bir hastalık olan frengidir.² Hastalığın Osmanlı coğrafyasına sirayetinde, on beşinci yüzyıl sonlarında İspanya'dan kovulup Osmanlı topraklarına sığınan Yahudilerin rol oynadığı söylenmektedir. Hastalığın Yahudiler aracılığıyla önce Fas'a, oradan diğer bölgelere ve Anadolu'ya geldiği belirtilmektedir.³ Bu dönem itibariyle Avrupa ile olan ilişkilerin az olması, fuhşun büyük bir günah sayılması ve halk arasında ayıplanması, Osmanlı toplumunda vakaların fazla görülmemesini sağlamıştır.⁴ Hastalığın Osmanlı Devleti'nde sıklıkla görülmeye başladığı dönem on dokuzuncu yüzyıldır. Hastalık, bu yüzyılın ikinci yarısında siyasi otoritenin dikkatini çekecek derecede yayılım göstermiştir. İstanbul'da başlayan hastalık kısa sürede Anadolu'ya yayılmıştır. İstanbul'daki yayılımında Galata'ya yerleşen yabancı kadınlar rol oynarken,⁵ Osmanlı-Rus Savaşları neticesinde işgal edilen bölge halkları ve terhis olan askerler Anadolu'daki yayılımda etkili olmuştur.⁶ Kastamonu ve Bolu, Osmanlı coğrafyasında ilk görülen yerler olmakla birlikte,⁷ Sinop, Konya, Aydın, Maraş, Erzurum, İzmir, Sivas, Edirne, Yanya, Bağdat ve Selanik hastalığın yüksek seyrettiği vilayetlerdir.⁸ Bunlar içerisinde Kastamonu, Bolu ve Sinop, frenginin yüksek oranda görüldüğü, bu nedenle hastalığa karşı geniş kapsamlı tedbirlerin alındığı ve uygulandığı öncelikli vilayetler olmuştur. Kastamonu'dan askere alınanlar genelevlerin yoğun olduğu Galata semtine yakın olmalarından dolayı hastalığa yakalanarak memleketlerine taşınmışlardır. Yine iş için gerek

- 1 Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:6, Tarih Şubesi Yayınları:5, (2004), 43.
- 2 Nuray Demirci ve Çağatay Üstün, "Prof. Dr. Hulusi Behçet'in (1889-1948) Frengi Hakkındaki Radyo Konuşması" *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 3/1 (2013), 56.
- 3 Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığı ile Mücadele", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 *Beşeri Bilimler Sayısı* (2015), 257-258.
- 4 Hatice Güzel Mumyakkaz, "İlet-i Müthiş": 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'de Frengi ile Mücadele", *Akademik Hassasiyetler*, 7/13 (2020), 121. Erol Karcı, "Sinop Frengi ve Gureba Hastanesi'ne Dair Bazı Tespitler," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 19/39 (2019), 463.
- 5 Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde," 257.
- 6 Karcı, "Sinop Frengi," 464.
- 7 Murat Arpacı, "Hastalık, Ulus ve Felaket: Türkiye'de Frengi ile Mücadele (1920-1950)" *Toplum ve Bilim* 130 (2014), 73.
- 8 Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde," 257-258.

İstanbul'a gerekse Rusya ve Romanya'ya giden birçok kişi, hastalığı taşıyarak sadece buldukları bölgede değil tüm Anadolu'da etkili olmasına sebep olmuşlardır.⁹

Osmanlı Devleti'nde görölen frengi illetine karşı mücadele ve tedbirler kapsamında öncelikle salgının görölmeye başladığı İstanbul'da fuhuşla mücadele etmek için ilk defa genelev (1856-1858) açılmıştır. 1869-1870 yıllarında fuhuşla mücadele için sağlık komisyonu oluşturulmuş, 1880'de "Emrâz-ı Zühreviye Nizamnamesi" yürürlüğe girerek, genelevlerdeki kadınların düzenli olarak teftiş edilip, sağlık kontrollerinin yapılması sağlanmış, bulaşıcı hastalıkların engellenmesi için gerekli önlemler alınmıştır. Yine bu dönemde İstanbul'da çeşitli semtlerde zührevi hastalıklar için muayenehaneler ve dispanserler açılmıştır.¹⁰ II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) ordunun ıslahı için getirilen Alman General Von der Goltz Paşa¹¹ çok sayıda askerinin frengili olduğunu tespit ederek, İstanbul yönetimine frengi ile mücadelenin gerekliliğini bildiren rapor sunmuştur. Bunun üzerine Alman Dermatolog ve Zührevi Hastalıklar uzmanı Ernst Von Düring Türkiye'ye davet edilmiştir. Doktor Düring'in davet edilmesine Goltz Paşa'nın vesile olduğu söylenmektedir.¹² 1889-1902 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde görev yapan Tıbbiye-i Şâhânenin Emrâz-ı Cildiye hocası Düring Paşa başkanlığında sağlık komisyonu toplanarak bütün yurt genelinde frengi ile mücadele çalışmaları yapılmıştır.¹³ Yirmi yıldan uzun süre Türkiye'de kalan Düring Paşa ve ekibi, Anadolu'da frengi ile ilgili birtakım araştırmalar yapmış ve konferanslar vermiştir. İstanbul'da yapılan mücadele faaliyetleri ülke çapında da genişletilerek, frengi ile savaş raporları hazırlanmış ve mücadeleye salgının yüksek oranda göröldüğu Kastamonu vilayeti ve Bolu sancağında başlanmıştır.¹⁴ Buralarda frengi ile mücadele için teşkilat nizamnameleri

-
- 9 Mehmet Orçun Karacan, "19. yüzyılda Anadolu'da Frengi ve Alınan Tedbirler," *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2022), 34.
- 10 Ayrıntılı bilgi için bakınız. İnci Hot, "Ülkemizde Frengi Hastalığı İle Mücadele," *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi* 12 (2004), 37-38.
- 11 Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla (17 Haziran 1826) Osmanlı Devleti modern anlamda bir ordu kurma çabalarına girişerek, Avrupa'dan uzman subay getirme ve bunlardan faydalanma yoluna gitmiştir. Bu amaçla ondokuzuncu yüzyıl başlarından itibaren çok sayıda Avrupalı subay Osmanlı ordusunda görev almıştır. Von Der Goltz Paşa bunlardan biridir. 1833'ten itibaren Osmanlı ordusunda görev yapmaya başlayan Goltz Paşa'nın Osmanlı ordusundaki reformları, hizmetleri ve sivil-asker üzerindeki etkisi oldukça büyüktür. Harp Akademisi, Harbiye Mektebi gibi üst düzey askeri okulların müfredat programlarının Alman modeline uygun hale getirilmesi, askerlikle ilgili olmayan derslerin kaldırılması, yabancı dil olarak okutulan Fransızcanın yanı sıra Almanca ve Rusçanın da müfredat programına eklenmesi, askeri okulların ve öğrenci sayılarının artırılması gibi faaliyetleri belli başlı hizmetleri arasındadır. Erol Akcan, "Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi," *Atatürk Dergisi*, 4/1, (2015), 14-17. Zeynep Güler, "Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü" (Yüksek Lisans tezi, Mersin Üniversitesi, 2007), 45-86.
- 12 Başak Ocak, "Hamidiye Etfal Hastanesi'nin Kurucusu İbrahim Paşa'nın Frengi Hakkındaki Layihası," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19/38 (2019), 7.
- 13 Jerome Fracastor, *La Syphilis (1530) Golvaların Hastalığı Üstüne Üç Kitap (Syphilidis Sive Gallici Libri Tres)*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları 197, 1997), 25. Hot, "Ülkemizde Frengi," 38.
- 14 Bolu'da frengi salgının seyri ve hastalığa karşı gösterilen mücadele ve alınan önlemler için bakınız. Cemal Sezer, "Bolu Sancağında Frengi (1912-1918)," *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 7/12 (2021), 133.

hazırlanarak yürürlüğe girmiştir. Çok sayıda seyyar tabip uygulaması, tedavilerin eskiden beri süre gelen yöntemlerle değil, çağın gereklerine göre yapılması, yeni hastanelerin açılması, halkı hastalığın tehlikesi ve tedavisi hakkında bilgilendirme gibi çalışmaların gereği üzerinde durulmuştur. Yine bu dönemde Osmanlı yönetimine, hastalıkla ne şekilde mücadele edileceği ve geliştirilen yeni tedavi yöntemlerini içeren raporlar sunulmuştur. Mesela Hamidiye Etfal Hastanesi'nin ilk başhekimisi İbrahim Paşa, Meclis-i Mebusana 28 Ocak 1911 yılında, hastalığın yayılımı ve tedavisi ile ilgili çözüm önerilerini içeren bir rapor sunmuştur. Hastalığın yoğunlukta olduğu vilayetlerde bağımsız frengi komisyonlarının oluşturulması, yine bu bölgelere üçer kişiden oluşan doktor heyetleri gönderilerek Salvarsan-606¹⁵ ilacının uygulanması ve frengi hastanelerinin kurulması Paşa'nın önerileri arasındadır. Rapor, resmi makamlarca incelenmeye değer bulunmuş, lakin bazı gerekçeler doğrultusunda uygulamaya konulacak ölçüde dikkate alınmamıştır.¹⁶

1915 yılında çıkarılan ve öncesine göre daha kapsamlı bir nitelik taşıyan “Frenginin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname” ile genelevlerin denetlenmesi, salgın hastalıklara yakalananların muayeneye sevk edilmesi, yine bu hastalıklardan dolayı tedavi olanların, iyileşmeden taburcu edilmemesi gibi hükümler getirilmiştir.¹⁷ 1921’de yürürlüğe giren “Frenginin Men-i Sirâyet ve İntişârının Tahdidi Kanunu” Cumhuriyet öncesinde frengiyle mücadele konusunda gerçekleşen son önemli gelişmedir. Kabul edilen kanunla frengili hastalar devlet tarafından ücretsiz olarak tedavi edilmiş,¹⁸ hastalara tedavisinin durumunu gösterir belgeyi yanlarında bulundurma zorunluluğu getirilmiş, hastalığı bilerek başkasına

15 Frengi hastalığı yirminci yüzyıla kadar cıva gibi çeşitli kimyasallarla ve birtakım ilkel yöntemlerle tedavi edilmeye çalışılmıştır. Ancak uygulanan eksik ve yanlış tedavi yöntemleri hastaların ölmesine ve çoğunun bu hastalığı yenememesine neden olmuştur. Nihayet 1909 yılında Prof. Dr. Paul Ehrlich ve yardımcısı Sahachiro Hata tarafından bulunan Salvarsan-606 ilacı, uygulanan yanlış tedavi yöntemlerine bir son vererek, hastalığın tedavisinde oldukça başarı sağlamıştır. 606 adı, Ehrlich'in frengiye neden olan bakteri ile savaşan bu ilacı 606. denemesinde bulmasından ileri gelmektedir. Frengi hastalığının tedavisinde kullanılan ve oldukça etkili olduğu söylenen ilaç, 1912 yılına kadar daha da geliştirilerek yan etkileri azaltılmış şekilde Neosalvarsan (914) adıyla tıp dünyasına sunulmuştur. Bu ilaçlar 1940'ların başında penisilin tedavisi sahasına girmesine kadar çoğu hekim tarafından frengi tedavisinde etkin ilaçlar olarak kullanılmıştır. Ocak, “Hamidiye Etfal,” 9.

16 İbrahim Paşa'nın raporunda sunduğu önerilerden, mesela frengi hastanelerinin kurulması ile ilgili görüşü frengi isminin bir hastaneye yakışmaması keza Avrupa'da da bu ismin kullanılmadığı, mevcut olan bazı hastanelerde frengi hastalarına özel pavyonların ve koğuşların oluşturulduğu, bazı hastanelerde de bu uygulamanın yapılması için ödenek talebinde bulunduğu dolayısıyla frengi hastanelerinin kurulmasına gerek olmadığı belirtilerek reddedilmiştir. Yine paşanın İstanbul'da bağımsız frengi komisyonu oluşturulması yönündeki önerisi, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye'nin sağlık sorunlarına kayıtsız kalmadığı, her hastalık için ayrı bir komisyon oluşturmanın sağlık işlerinin yürütülmesini aksatacağından faydasız bulunmuştur. Paşa'nın raporunda belirttiği diğer öneri olan Salvarsan 606 ilacının uygulanması konusu ise, ilacın tam bir iyileşme sağlayamadığı, henüz tecrübe aşamasında olan ilacın göz, sinir ve kalp üzerinde birçok yan etkisi bulunduğu ve hatta bazı hastaların ölümüne sebebiyet verdiği gerekçeleriyle uygulanmasına sıcak bakılmamıştır. Raporun çeviri yazısı ve Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye tarafından değerlendirilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız Ocak, “Hamidiye Etfal,” 11-20.

17 Arpacı, “Hastalık, Ulus,” 64.

18 Hot, “Ülkemizde Frengi,” 38-39.

bulaştrınlara para ve hapis cezası öngörölmüştür.¹⁹ Yine Osmanlı Devleti'nde alınan önlemler çerçevesinde salgın görölen bölgelere doktor, eczacı, ilaç, tıbbi malzeme gönderilmiş, 1924 yılında gezici frengi ekipleri kurulmuş, frengi çalışmalarının verimini arttırmak için kaza ve bucaklarda tedavi istasyonları açılmıştır.²⁰ Hastalığı taşıyan hamilelerin çocuklarının da frengili olarak doğması hastalığın nesilden nesle geçmesine sebep olmuştur. Bu nedenle 1930 yılında kabul edilen “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu” ile gerek frengi gerekse diğer zührevi hastalıklara (belsoğukluğu, yumuşak şankr) yakalananların iyileşmeden evlenmelerine izin verilmemiştir.

Cumhuriyet döneminde 1925 yılında memleketin önemli hekimleri tarafından bir komisyon oluşturulmuş ve “Frengi Tedavi Talimatnamesi” düzenlenerek tedavi yöntemleri tespit edilmiştir. Öte yandan salgının yüksek seyrettiği bazı bölgelerde, mesela, 1926 yılında önce Sivas ve Bursa’da, 1930 yılında Ordu, Ünye, Fatsa, Şarkışla, Yıldızeli, Düzce ve Çarşamba kazalarında özel mücadele teşkilatları kurulmuştur.²¹

Alınan bu tedbirler ve mücadele faaliyetleri Osmanlı Devleti'nde salgının ulaştığı ciddi boyutu göstermektedir. Dolayısıyla yapılan çalışmalar bunlarla sınırlı kalmamış, nitekim bu yüzyılda frengi ile ilgili eserler, broşürler, kitapçıklar kaleme alınarak, hastalığın tanımı, belirtileri, tedavi yöntemleri anlatılmıştır. IV. Mehmet döneminde (1648-1687) hekimbaşılık yapan Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi, kaleme aldığı *Hamse-i Hayatizâde* adlı eserleri içerisinde en kapsamlısı olan frengi risalesini, IV. Mehmet'in isteği ve iradesi üzerine kaleme almış, hastalığın sebeplerini, alametlerini ve tedavi usullerini anlatmıştır.²² Osmanlı Devleti'nde frengi hastalığını ele alıp belli başlı eser yazan diğer hekim, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'dir. Bazı ilaveler ve açıklamalarla İtalyancadan Osmanlıcaya çevirdiği ve bizim de çalışmamızın ana kaynağı olan “*Risâle-i Frengi*” adlı eserde hastalığın menşei, bulaşma yolları, alametleri, evreleri ve mualecâtı (tedavi yöntemleri) ele alınmıştır.

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi: Hayatı ve Bazı Eserleri

Osmanlı Devleti'nde III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemi hekimbaşlarından olan, çoğunluğu tıp olmak üzere çeşitli eserler kaleme alan ve tercüme eden Mustafa Behçet Efendi, Türk tıp tarihinin önemli isimlerinden biridir. 1774 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Divân-ı Hümayûn kâtiplerinden Mehmet Emin Şükûhî Efendi'nin oğlu, III. Mustafa (1757-1774) döneminde cerrahbaşı olarak saray hekimleri arasında yer alan ve I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde hekimbaşı olan Hayrullah Efendi'nin torunudur.²³ İyi bir medrese eğitimi alan Behçet Efendi, tıp ilmini Süleymaniye Tıp Medresesinde tahsil

19 Arpacı, “Hastalık, Ulus,” 65.

20 Hot, “Ülkemizde Frengi,” 41-42.

21 Hot, “Ülkemizde Frengi,” 39.

22 Fracastor, *La Syphilis*, 15-16.

23 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Nuri Akbayar. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 2: 364

etmiştir.²⁴ Yirmi yaşında Divân-ı Hümayûn tercümanı Yahya Efendi'den Latince ve İtalyanca öğrenmiştir. Arapça ve Farsçanın yanı sıra İngilizce, Almanca ve Fransızca da bilen Behçet Efendi, 1795 yılında saray hekimliğine alınmış ve bu görevi 7 yıl yapmıştır.²⁵ 1803'te hekimbaşılığa getirilen Behçet Efendi, bu görevde iken 1805 yılında bir tıbbiye mektebi açtırma teşebbüsünde bulunmuştur.²⁶ 1806 yılında donanmaya bağlı tıphane ve hastane açılmasına ön ayak olan Behçet Efendi, 1807 yılında III. Selim'in tahtan indirilmesi üzerine padişaha mensubiyeti olduğu iddiasıyla kendisi de hekimbaşılık görevinden azledilmiştir.²⁷ II. Mahmut'un cülusundan itibaren hekimbaşılığa getirilen Mesut Efendi, diğer bazı nedenler ve en önemlisi hekimlik mesleğine olan ilminin yeterli olmadığı gerekçesiyle vazifesinden alınarak, hekimbaşılığa ikinci defa Behçet Efendi getirilmiştir (1817).²⁸ 1820'de Anadolu Kazaskeri olan Behçet Efendi, Rikâb-ı Hümayûn Kethüdası Saîd Hâlet Efendi'nin etkisiyle bu görevinden azledilerek Keşan'a sürülmüştür. Affedilip serbest bırakıldıktan sonra 1822 yılında üçüncü defa başhekimliğe getirilen²⁹ Behçet Efendi'nin, 14 Mart 1827'de Osmanlı tıbbının batılılaşmasına büyük katkısı olan Tıbhâne-i Âmirenin açılmasında ve öğretime başlamasında, burada batıdaki tıp okullarında okutulan anatomi, fizyoloji derslerine ağırlık verilmesinde ve bu dersler için Avrupa'dan hocalar getirtilmesinde önemli girişimleri olmuştur.³⁰ Yine başhekimliği döneminde Osmanlı Devleti'nde ilk karantina teşkilatının kurulmasına öncülük etmiştir.³¹

Devrinin öncü bilim insanlarından olan Behçet Efendi zengin bir kütüphane oluşturmuş, Arapça, Farsça, İtalyanca ve Latineden çeviriler yapmış, tıp dünyasına birçok eser kazandırmıştır. Eserleri arasında eski tıbbı dair birçok folklorik bilgiyi ve bazı doğal ilaç formüllerini içeren *Hezâr Esrâr* ve kolera hastalığının belirtileri, tedavi ve korunma yollarını içeren *Kolera Risalesi* kendi eserleridir. Hacca giden yolcular için bir sağlık rehberi şeklinde Mustafa Reşid Efendi tarafından hazırlanan *Tertîb-i Eczâ* adlı eser, Mustafa Behçet Efendi tarafından bazı ilavelerle tamamlanmıştır (1817). Tercümeleri arasında, Çiçek Aşısı Risalesi

24 Feridun Nâfiz Uzluk, *Türk Tıbbiyesinin 748. Yıldönümü Dolayısıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet Zâti, Eserleri Üstüne Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarih Enstitüsü 1954), 14-15.

25 Alper Tunga Kökcü ve Nilüfer Demirsoy, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve 19. Yüzyılda Osmanlı Tıp Eğitiminde Yenilikçi Hareket," *Türkiye Klinikleri*, 24/2 (2016), 68-69.

26 Rum tıbbiyesinin açılmasını gerekli kılan koşullar ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız. Uzluk, *Türk Tıbbiyesinin*, 15-16.

27 Nil Sarı, "Behcet Mustafa Efendi (1774-1834)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5, (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1992), 345.

28 Uzluk, *Türk Tıbbiyesinin*, 26.

29 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 2: 364.

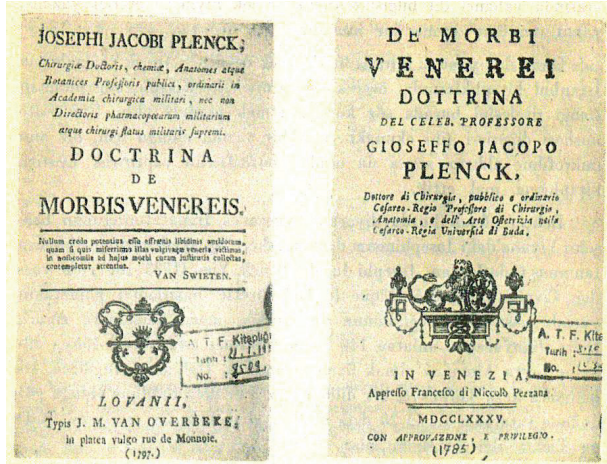
30 Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra modern bir yapıya dönüştürülmeye çalışılan ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan Tıbhâne-i Âmirede, yazım kuralları, gramer, ecza ve tıbbi bitki isimleri, cerrahlık eğitimi, anatomi dersleri verilmiştir. Ayrıca öğrencilerin Avrupa tıbbına ait eserleri okuyabilmeleri için Fransızca ve İtalyanca dil eğitimi almaları sağlanmış, eğitim sonunda yeteneklerine göre hastanelerde cerrah ve hekim olarak atanmışlardır. Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, Genişletilmiş 2. Bs. 2016), 329-331.

31 Sarı, "Behcet Mustafa Efendi," 345.

(*Risâle-i Telkîh-i Bakarı*) Latince'den, Fizyoloji Risalesi (*Veẗâif-i Â'zâ*) ve Frengi Risalesi (*Makale fi Emrâzi'l--Frengiye*) İtalyancadan çevirdiği eserleridir. Yine tercümeleri arasında bir çeşit deri hastalığı kitabı olan *Ruhıye Risâlesi (Kusûr-ı Lebeniyye)* yer almaktadır.³² Bunların dışında siyasi tarihe ve doğa olaylarına ait eserleri de bulunmaktadır. Abdurrahman el-Cebertî'nin *Mazharü't-Taqdîs bi-zehâbi Devleti'l-Francîs* adlı eserini *Târîh-i Mısır* adıyla, Buffon'un *Histoire Naturelle* adlı eserini de *Târîh-i Tabî'î* adıyla Türkçeye çevirmiştir.³³

Risâle-i Frengi: Telif Sebebi ve Tarihi

Mustafa Behçet Efendi'nin çeviri eserleri arasında yer alan *Risâle-i Frengi* adlı eserin orijinali, Viyana Tıp Akademisi hocalarından Josephi Jacobi Plenck'in (1733-1807) Latince yazdığı "*Doctrina de Morbis Venereis*" adlı eserdir.³⁴ Ünlü hekim Plenck'in kaleme aldığı frenginin sebep olduğu hastalıklar ve bu hastalıkların tedavisinde cıvanın çeşitli bileşenlerle hazırlanıp kullanılmasını anlatan eseri, Appresso Francesco di Niccolo Pezzana isimindeki Venedikli bir hekim tarafından "*De Morbi Venerei Dottrina*" ismiyle İtalyancaya tercüme edilmiştir. Fransızca, İngilizce ve İspanyolcaya da çevrilen ve birkaç defa basılan eser, Mustafa Behçet Efendi tarafından, İtalyanca tercümesinden bazı ilaveler ve açıklamalarla, "*Risâle-i Frengi*" başlığıyla Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. (H.1218/M.1803).³⁵

Resim 1. Eserin Plenck tarafından yazılan Latince aslı

Aynı eserin İtalyanca nüshası³⁶

32 Feridun Nâfiz Uzluk, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Kitapları ve İslâmlarla Bitik Sevgisi-Bitik Evleri," *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 1/3 (1935), 91-92.

33 Bayat, *Tıp Tarihi*, 329-331.

34 Uzluk, "Türk Tıbbiyesinin," 81.

35 Fracastor, *La Syphilis*, 23-27.

36 Fracastor, *La Syphilis*, 24.

Risalenin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde nr.1539'da kayıtlı *Risâle-i illet-i Efrenci* adıyla bir nüshası daha bulunmaktadır.³⁷ Çalışmada incelenen nüsha, *Risâle-i Frengi* başlığıyla Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Tıp, nr. 221'de kayıtlıdır.

Eserin dijital çekim (pdf) formatında 61 pozlu mevcuttur. Risale varaklarına sonradan, günümüz rakamları ile numaralar eklenmiştir. Böylece iç kapaktan itibaren 59 varak numaralandırılan risalenin sayfa sayısı 118'dir. Eserde sayfa numaraları sonradan eklenmiştir. Eserin ilk sayfası 18, son sayfası 4, bu sayfalar dışında kalan sayfalar 23 satırdan oluşmaktadır. Eserin bütün varakları kırmızı kenarlık içerisinde; başlıklar, konu maddeleri ve birtakım sıralama maddeleri kırmızı, açıklama metinleri siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin tercüme edildiği tarih risâlede belirtilmemekle birlikte, Behçet Efendi'nin risaleyi H.1218/M.1803 tarihinde tercüme ettiği bilinmektedir.³⁸

Behçet Efendi bu eseri, tercüme etmesindeki amacını,

“Tabîb-i mesfûrun (Plenk) emrâz-ı Frengiyyeyi şâmil ve ona mensûb olan zîbakın tarîk-i isti'mâlini hâmil Latin lisânı üzere mahsûl-i yerâ'a-i himmeti olan kitâb-ı bî-nazîr ki elsine-i sâ'ire-i Efrenciye'de bir kerre matbû' kalıb tercüme olunmuş bir define-i nâyâb olmağın Benadika etibbâsından Nikola nâm tabîb kitâb-ı mezbûru İtalyan lisânına nakl ve tahvîl ve ba'zı mevâzi'-i lâzime ve mühimmesini tahşîye ve izâh ile nice nice fevâ'id-i celîle bast ve tahrîr etmekle bu 'abd-i hakîr kim bizâ'a Mustafa Behcet et-Tabîb nüsha-i mezbûrenin 'ibârât-ı sakîme-i Frengisin zebân-ı nâzik-edâ-i Türkî'ye tercüme birle işbu emr ictisâr olundu. Ve minallâhi't-tevfîk ve bi-yedihî ezminetü't-tahkîk"³⁹

sözleriyle ifade etmektedir. Anlaşılan odur ki, çok kıymet verdiği İtalyanca yazılan bu eseri hem Türkçeye hem de o dönemki tıp ilmine kazandırmak, Osmanlı Devleti'nde de salgının ivme kazandığı bu dönemde hastalık hakkında hekimleri ve insanları bilgilendirmek müellifin temel amaçlarından biridir. Keza ifadeleri bunu açıkça göstermektedir. Ayrıca o dönem itibariye çok fazla ilgi çeken, birçok Avrupa diline çevrilen ve defalarca basılan bir tıp kitabını İtalyancadan tercüme etmesi, Behçet Efendi'nin öncelikle bir hekim olarak mesleğine ve aynı zamanda Avrupa dillerine vâkıf, ilmi yüksek bir hekim olduğunu göstermektedir.

Eserin Dili ve Üslubu

Risale, Osmanlı yazma eser usulüne uygun olarak besmele, Allah'a hamd (*hamdele*) ve Hz. Muhammed'e methiye (*salvele*) sözleriyle başlamaktadır. Müellif, dibace kısımda, kaleme aldığı risale hakkında kısa bir bilgi vermiştir. İtalyancadan tercüme edilen eserin dili Osmanlı Türkçesidir. Eser temiz ve düzgün bir nesih hat ile kaleme alınmasına rağmen,

37 Fracastor, *La Syphilis*, 25.

38 Fracastor, *La Syphilis*, 24.

39 Mustafa Behçet Efendi, *Risâle-i Frengi*, İstanbul, Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Tıp, nr. 221, vr. 2a-2b.

sıklıkla kullanılan Arapça kelimeler ve terkipler dili oldukça ağırlaştırmıştır. Risalede bölüm başlıkları, ana başlıklar ve yan başlıklar Arapça olarak yazılmıştır. Öte yandan Behçet Efendi'nin, doku ve organların, bitkilerin ve ilaçların isimlerini de çoğunlukla Arapça yazmayı tercih ettiği görülmüştür. Mesela, “zıbak-ı musammağın istimaline şol vakte kadar müdâvemet olunur ki fesâd-ı frengi bi-cümletihâ müzmahil ve fânî ola. Ve fenâ ve izmihlâlî şundan derk olunur ki marîz-i frengi zıbakdan mütessir ve mütegayyir olmayub marîz dahi isti'mâl-i zıbakdan müteneffir ola. İmdi ol vakit de isti'mâl-i zıbak terk olunub bâkî kalan illete münâsib ve medh olunan edviye isti'mâl olunur” örnek metinde görüleceği üzere sözlük kullanımını gerektirecek bu gibi ifadelere sıklıkla rastlamak mümkündür. Müellif konuya dair bir açıklamada bulunmak için eserin muhtelif yerlerinde, Arapça olarak tercüme ettiği bazı terimlerin Türkçe karşılığını bazen metin içerisinde, bazen de sayfa kenarına yazdığı derkenarlarda belirtmiştir. Örneğin “Fasl fi terammusu'l'ayni'l-frengi” başlığına, “bu ‘illet göz kapaklarının etrâfından bir rutûbet-i galızanın tereşşuh ve seyelânıdır ki Türkîde göz çapaklanması ta'bir olunur” şeklinde Türkçe karşılığını metin içinde vererek açıklama getirmiştir. Bazen de kelimenin geçtiği satırın hemen yanına derkenar olarak yazmıştır. Aşağıdaki satırda geçen *mağas* kelimesinin anlamını aynı satırın soluna derkenar düşerek, “mağas göbek borusudur” şeklinde

Ayrıca Arapça olarak yazılan İngilizce veya Fransızca birçok bitki, ilaç ve bu ilaçlarla yapılan karışımların ve hastalık isimlerinin okunuşlarını, telaffuz kolaylığı sağlaması için harflerin üzerine hareketler eklemiştir. Örneğin frengide fimosis hastalığı anlatılırken **فصل في فيموسى فننگ** “*fasl fi fimosî frengi*” başlıklı ifade harekeli olarak yazılmıştır. İfadenin bulunduğu sayfanın soluna bir derkenar düşülerek, fimosi terimi, “Lafz-ı fimosî Yunanıdır. Ma'nâsı öküz çift sürer iken mahsûlden ekl etmesün (yemesin) deyü ağzına licâm (gem) misâlî geçürdükleri torbadır. Bu ‘illet dahi kalefenin veremi olub haşefenin fi'iline mâni' olduğu için fimosî tesmiye olundu. Minhu. Sahîh lafz-ı fimosî hayvânın ağızlarına licâm geçürmekdir. Ve ağız kapancıdır⁴⁰ şeklinde fimosi kelimesini açıklamıştır. Yine konular işlenirken konuya ilişkin verilen açıklama ve örnekler “*şerh*” başlığıyla metin içerisinde verilmiştir. Şerh (açıklama) bittikten sonra, “*tetimme*” yani tamamlama başlığı ile konuya kalınan yerden devam edilmiştir.⁴¹

Eserin Muhtevası

Risâle-i Frengi adlı eser, frengi hastalığının menşei, sebepleri, belirtileri, sirayet ettiği organlarda yol açtığı hastalıklar ve tedavisi (mualecâtı) konularını ele almıştır. Risale, bir giriş ve üç cüzden (bölümden) oluşmaktadır. Cüzler kendi içerisinde “*el makale*”, makaleler de “*fasl*” adı ile kısımlara ayrılmıştır. Bu meyanda eser üç cüz, otuz makale ve altmışaltı fasıldan

40 *Risâle-i Frengi*, 15b

41 *Risâle-i Frengi*, 8a, 8b

oluşturmuştur. İlk sayfa iç kapak sayfasıdır. Metin, 2a'dan başlamış 59b'de son bulmuştur. Yazar, 2a'dan 2b'sayfasının ortalarına kadar eser hakkında bilgi vererek, eseri tercüme etme gayesini ifade etmiştir. Müellif bu kısımda eser ile ilgili değerlendirmede bulunurken, frengi hastalığı ve tedavisine yönelik birçok eserin kaleme alındığını, keza yazılan bu eserlerde cıva ve cıvadan yapılan çeşitli ilaçların bu hastalığa karşı en etkili tedavi yolu olduğunu ve cıva ile tedaviye hekimler tarafından da kanaat getirildiğini ifade etmiştir. Ona göre, cıva ile yapılan ilaçların az kullanılması fayda sağlamazken çok kullanılması ağızda salya akıntısına, nefes darlığına ve benzeri ciddi rahatsızlıklara neden olmuştur. Bundan dolayı Avusturya'nın ünlü hekimlerinden Plenck isimli cerrahın uzun yıllar deneyerek tecrübe ettiği *zamklı cıva* ilacının tehlikesiz ve frengi hastalığını vücuttan atmakta başarılı olduğunu ve dönemin önemli hekimleri tarafından da kabul görebildiğini belirtmiştir.⁴² 2b'den 8a sayfasına kadar giriş kısmı yer almaktadır. Bunun dışında risalede, 8a'dan 38a' sayfasına kadar birinci cüz, 38a'dan 44a'ya kadar ikinci cüz, 44a-59b sayfaları arasında üçüncü cüz yer almaktadır. Giriş kısmında eserde yer alan konular, *-frenjinin menşei, özellikleri, bulaşma yolları, frengi zehri taşıyan organlarda görülen rahatsızlıklar, tedavi yolları, çoğu hekim tarafından hastalığın tedavisinde uygulanan zamklı cıvanın yapılışı ve uygulanışı-* hakkında öz bilgi verilirken; birinci cüzde hastalığın sirayet ettiği organlar ve sebep olduğu hastalıklar, ikinci cüzde kadınlarda frengi hastalıkları, üçüncü cüzde frengide iç hastalıklar ve frengi illetinin tedavisi ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Risalenin içeriğinde yer alan, birinci, ikinci, üçüncü cüz konu başlıkları, cüzler içerisinde yer alan makale başlıkları, fasıllar ve en yakın Türkçe karşılıkları şu şekildedir:

Birinci Cüz:

1. Makâle fî Emrâzi'l-Frengiyye Bi-Hasbe 'Uzvu Mine'l-a'zâ (Organlara Göre Frengi Hastalıkları) 1. 1. Fasl fî durûru'l-meniyyü'l-frengi (Frengide meni akıntısı) 1. 2. Fasl fi'l-Hurkatü'l-Bevlü'l-Frengi (Frengide idrar yanması) 1.3. Fasl Fî Taktîrü'l-Bevlü'l-Frengi (Frengide idrar damlaması) 1.4. Fasl fî Nefâtâtü'l-Frengi (Frengide kabarcıklar) 1.5. Fasl fi Evrâmü's-Sığârü'l-Frengi fi Kadîb (Frengi'de erkeklik organında küçük şişler) 1.6. Fasl fi Kurûhü'l-Frengi fi'l-Haşefe (Frengide penis başında çıkan yaralar) 1. 7. Fasl fi Seretânü'l-Frengi fi'l-Haşefe (Frengide penis başında kanser) 1. 8. Tetimme Fasl fi Kurûhu'l-Frengi fi Mecrâyü'l-Bevl (Frengide idrar yolunda yaralar) 1. 9. Fasl fi Fimosî-i Frengi (Frengide Fimozis) 1.10. Fasl fi Parafimosî-i Frengi (Frengi hastalığının parafimozis durumu) 1.11. Fasl Fi Satirias-ı Frengi (Frengide Hiperseksüalite/Cinsel Doyumsuzluk) 1.12. Fasl fi İ'vicâcü'l-Kadîbü'l-Frengi (Frengide penisin eğriliği) 1.13. Fasl fi Ukru'l-Frengi (Frengide kısırlık)

2. Makâle fî Emrâzü'l-Husyey (Testis Hastalıkları) 2. 1. Fasl fi Flegmonü'l-Frengi fi'l-Husyey (Frengide testiste iltihap) 2. 2. Fasl fi Veremü's-Sulbü'l-Frengi Fi'l-Husyey

42 Uzluğ, "Türk Tıbbiyesinin," 82.

(Yumurtalıklarda sert şişlikler) 2. 3. Fasl fî Kurûhu'l-Frengiü's-Safen (Haya torbasında yaralar)

3. Makâle fî Emrâzü'l-Guddetü'l-Müzevvâ (Prostat Bezinde Hastalıklar) 3. 1. Fasl fî Flegmoniü'l-Guddetü'l-Müzevvâ (Frengide prostat iltihapları) 3.2. Fasl fî Hurâcü'l-Frengi fî Guddetü'l-Müzevvâ (Prostatta frengi çıbanı) 3. Fasl fî Sakirusü'l-Frengi fî Guddetü'l-Müzevvâ (Prostatta frengi tümörü)

4. El-Makâle fî Emrâzü'l-Icân Ve'l-Mak'aduh (Kasıkta ve Makatta Frengi Hastalıkları) 4.1. Fasl fî Nâsûru'l-Frengi fî'l-Icân (Kasıkta Frengi Fistülü (delik)) 4.2. Fasl fî Nâsûru'l-Frengi fî'l-Mak'ad (Makatta frengi fistülü) 4.3. Fasl fî Tazayuk-ı Frengi fî'l-Makat (Frengide makatın büzüşmesi) 4.4. Fasl fî Ukadu'l-Frengi (Frengide Ukdeler/Şişlikler)

5. Makâle fî Emrâzü'l-Urbiye (Kasıktaki Hastalıklar) 5.1. Fasl fî Evrâmu'l-Mağâbinü'l-Frengi (Kasıklarda şişlikler) 5.2. Fasl fî Salâbetü'l-Batnü'l-Frengi (Frengide karın sertliği)

6. El-Makâle fî Emrâzü'l-Frengiyü'l-Cild (Ciltteki Hastalıklar) 6.1. Fasl fî Kelefü'l-Frengi (Frengide ciltte benekler) 6.2. Fasl fî Ceribü'l-Frengi (Frengide uyuz hastalığı) 6.3. Fasl fî İnşikâku'l-Frengi (Frengide çatlaklar) 6.4. Fasl fî Nebâtü'l-Leylü'l-Frengi (Frengide gece bitkisi) 6.5. Fasl fî Kuvebâü'l-Frengi (Frengide İmpetigo (deri enfeksiyonu)) 6.6. Fasl fî Sa'fetü'l-Frengi Fi'r-Re's (Frengide saçkıran) 6.7. Fasl fî Dâü's-Sa'lebü'l-Frengi (Frengide saç dökülmesi) 6.8. Fasl fî Fesâdü'l-Ezfârü'l-Frengi (Frengide tırnakların çürümesi) 6.9. Fasl fî Hikketü'l-Frengi (Frengide kaşıntı) 6.10. Fasl fî Cüzzâmü'l-Frengi (Frengide cüzzam) 6.11. Fasl fî Kurûhu'l-Frengi Fi'l-Cild (Ciltte frengi yaraları)

7. El-Makâle fî Emrâzü'l-Frengi fî'l-Ayn (Frengide Göz Hastalıkları) 7.1. Fasl fî Remedü'l-Frengi (Frengide göz iltihâbı) 7.2. Fasl fî Tarammusu'l-'Aynü'l-Frengi (Frengide göz çapaklanması) 7.3. Fasl fî Âsâri'l-Frengi Fî Tabakati'l-Karniyye (Kornea tabakasında frengi eserleri/izleri) 7.4. Fasl fî Kurûhi'l-Frengi fî Tabakati'l-Karniyye (Frengide kornea tabakasında yaralar) 7.5. Fasl fî İpopioni-i Frengi (Frengide hipopiyon (gözün ön kısmında iltihap birikmesi)) 7.6. Fasl fî Nâsûru'l-Mâku'l-Frengi (Göz pınarlarında fistül) 7.7. Fasl fî Şa'ireti'l-Efcâni'l-Frengi (Frengide göz kapaklarında arpacık) 7.8. Fasl fî Nüzülü'l-Mâü'l-Frengi (Frengide su boşalması) 7.9. Fasl fî İntişâri'l-'Ayni'l-Frengî (Frengide iltihabın göze yayılması)

8. Makâle fî Emrâzü'l-Frengiye Fi'l-Âzân (Kulaklarda Frengi Marazları) 8.1. Fasl fî Samemi'l-Frengi (Frengide sağırılık) 8.2. Fasl fî Seyelânü'l-Üznü'l-Frengi (Frengide kulak akıntısı)

9. Makâle fî Emrâzü'l-Frengiyye Fi'l-Enf ve Menhareyn (Frengide Burunda ve Burun Deliklerinde Marazlar) 9.1. fî Seyelâni'l-Enfü'l-Frengi (Frengide burun akıntısı) 9.2. Fasl fî Uznâu'l-Frengi (Burun içinde veya dışında frengi yarası) 9.3. Fasl fî Sû-i

Şekl-i Enefü'l-Frengi (Burunda şekil bozukluğu) 9.4. Fasl fî Şahahü'l-Frengi (Frengide homurdanma)

10. Makâle fî Emrâzü'l-Frengi Fi'l-Fem (Frengide Ağız Marazları) 10.1. Fasl fî Kulâ'u'l-Frengi (Frengide pamukçuk) 10.2. Fasl fî Kurûhu'l-Frengiyye Fi'l-Hanak (Damakta frengi yaraları) 10. 3. Fasl fî Ceribü'l-Frengi Fi'z-Zekan (Frengide çenede uyuz vakası)

11. Makâle fî Emrâzi'l-Frengiyye Fi'l-Unk Ve'l-Hulk (Boyunda Ve Boğazda Frengi Marazları) 11.1. Fasl fî Hanâzîrü'l-Frengi (Frengide hınzırlar/sıracalar) 11.2. Fasl fî Hunnâku'l-Frengi (Frengide bademcik iltihabı)

12. El-Makâle fî Emrâzu'l-Frengiyye Fi'l-Azm (Kemiklerde Frengi Marazları) 12. 1. Fasl fî Veremü'l-Azmü'l-Frengi (Frengide kemiklerde şişlik/verem) 12. 2. Fasl fî İperostosi-i Frengi (Frengide hiperostozis) 12. 3. Fasl fî Fesâdü'l-Azmü'l-Frengi (Frengide kemik çürümesi) 12. 4. Fasl fî Rayhi'ş-Şûkü'l-Frengi (Frengide kemik sıracası) 12. 5. Fasl fî Teleyyüni'l-Azmü'l-Frengi (Frengide kemik erimesi/yumuşaması) 12. 6. Fasl fî Tefettüti'l-Azmü'l-Frengi (Frengide kemik ufalanması)

13. El-Makâle fî Emrâzu'l-Frengiyye Fi'l-Mefâsıl (Frengide Eklemlerde Hastalıklar) 13.1. Fasl fî Ta'akkudü'l-Mafsâlu'l-Frengi (Frengide eklemlerde ukde/düğümlenme (eklemlerin az hareket etmesi/hareketsiz kalması)) 13.2. Fasl fî Salâbeti'l-Mefâsilü'l-Frengi (Frengide eklem sertleşmesi)

El-Cüz'ü's-Sânî: Fî Emrâzi'l-Frengiyye Fi'n-Nisvân (Kadınlarda Frengi Marazları)

1. El-Makâle fî Emrâz-ı A'zâü't-Tenâsül Fi'n-Nisvân (Kadınların Üreme Organında Frengi Marazları) 1. 1. Fasl fî Seyelâni'l-Beyzâü'l-Frengi (Frengide yumurtalıklarda akıntı) 1. 2. Fasl fî Flegmoni'i'l-Frengi Fi A'zâ-i Tenâsüli'n-Nisvân (Kadınların üreme organında İrinli Yaralar) 1. 3. Fasl fî Salâbeti'l-Frengi Fi a'zâ-i Tenâsüli'n-Nisvân (Frengide kadınların üreme organında sertleşme) 1. 4. Fasl fî Kurûhu'l-Frengiyye fi'l-Ferc (Frengide vulvada yaralar) 1. 5. Fasl fî Kurûhu'l-Frengi fi Ferecü'd-Dâhil (Frengide vulva içinde yaralar)

2. El-Makâle fî Emrâzu'l-Frengiyye Fi'r-Rahm (Frengide Rahim Hastalıkları) 2. 1. Fasl fî İhtibâsi'l-Hayzü'l-Frengi (Frengide regl tutukluğu/zorluğu) 2. 2. Fasl fî Takarruhi'r-Rahmü'l-Frengi (Rahimde yara oluşumu) 3. 3. Fasl fî İstiskâi'r-Rahmü'l-Frengi (Frengide rahimde su toplanması)

3. Makâle fî Emrâzi'l-Frengiyye Fi's-Sedy (Frengide Memelerde Hastalıklar) 3. 1. Fasl fî Flegmoni's-Sedyü'l-Frengi (Frengide memede iltihaplar) 3. 2. Fasl fî Kurûhu's-Sedyü'l-Frengi (Frengide memede yaralar) 3.3. Fasl fî Seretâni'l-Frengi Fi's-Sedy (Frengide memede kanser oluşumu)

El-Cüz'ü's-Sâlis: Fî Emrâzi'l-Frengiyye Ed-Dâhile (Frengide İç Hastalıklar)

1. El-Makâle fî Hummayâti'l-Frengi (Frengide Hummalar/Ateşli Nöbetler) 1. 1. Fasl fî Hummâi's-Sâdicü'l-Frengi (Frengide sade humma) 1.2. Fasl fî Hummâü'd-Demeviye El-Mutabbakâü'l-Frengi (Frengide kan humması) 1.3. Fasl fî Hummâi'l-Leyyine El-Frengi (Frengide hafif humma) 1.4. Fasl fî Hummâi's-Safrâviyetü'l-Frengi (Frengide safravi humma) 1.5. Fasl fî Hummayâtü'd-Dâ'iretü'l-Frengi (Frengide dönüşlü humma)

2. El-Makâle Fî Teşennücâti'l-Frengi (Frengide Kasılma/Buruşma) 2.1. Fasl fî Küzâzi'l-Frengi (Frengide Küzaz/Tetanoz) 2. Fasl fî Sar'î'l-Frengi (Frengide sara/epilepsi/bayılma nöbeti)

3. El-Makâle Fî Emrâzi'l-Muz'îfetü'l-Frengiyye (Frengide Zayıflatıcı Hastalıklar) 3.1. Fasl fî Za'fi'l-Frengi (Frengide zayıflama) 3.2. Fasl fî Felci'l-Akdâmü'l-Frengi (Frengide ayaklarda felç) 3.3. Fasl fî Felcü'l-Frengi (Frengide felç)

4. El-Makâle fî Evcâ'î'l-Frengiyye (Frengide Ağrılar) 4.1. Fasl fî Sudâ'î'l-Frengi (Frengide baş ağrısı) 4.2. Fasl fî Seheri'l-Frengi (Frengide uykusuzluk) 4.3. Fasl fî Veca'î's-Sadr i'l-Frengi (Frengide göğüste ağrı) 4.4. Fasl fî Kulunci'l-Frengi (Frengide kulunç) 4.5. Fasl fî Veca'î'l-Mefâsilü'l-Frengi (Frengide eklem ağrıları) 4.6. Fasl fî Romatismusi'l-Frengi 4.7. Fasl fî İrkü'n-Nesâi'l-Frengi (Frengide siyatik) 5.8. Fasl fî Vecai'l-Azmü'l-Frengi (Frengide kemiklerde ağrılar)

5. El-Makâle fî Emrâzi's-Sadriyeti'l-Frengiyye (Frengide Göğüs Hastalıkları) 5.1. Fasl fî Usri Teneffüs-Frengi (Frengide solunum zorluğu) 5.2. Fasl fî Su'Âli'l-Frengi (Frengide öksürük) 5.3. Fasl fî Buhhati's-Savti'l-Frengi (Frengide ses kısılması)

6. El-Makâle fî Seyelânâti'l-Frengiyye (Frengide Akıntılar) 6.1. Fasl fî Seyelâni'l-Lü'Âbi'l-Frengi (Frengide salya akıntısı) 6.2. Fasl fî Zahîri'l-Frengi (Frengide dışkılama sırasında acı ve ağrı hissi) 6.3. Fasl fî Seyelâni'l-Mak'Adi'l-Frengi (Frengide makatta akıntılar) 6.4. Fasl fî Seyelâni'l-Mesâneti'l-Frengi (Frengide mesane akıntısı)

7. El-Makâle fî Emrâzi'z-Zübûliyye (Frengide Solgunluk Hastalıkları) 7.1. Fasl fî Hüzâli'l-Frengi (Frengide zayıflama) 7.2. Fasl fî Rakki'l-Frengi (Frengide inceltme) 7.3. Fasl fî Sillü'l-Frengi (Frengide verem) **8. El-Makâle fî Frengiyü'l-Havâmil (Hamilelerde frengi)**

9. El-Makâle fî Frengiyü'l-Etfâl (Çocuklarda frengi)

10. El-Makâle fî Frengiyü'l-Hafî (Gizli frengi)

11. El-Makâle fî Frengiyellezî Bi-Sûreti Marazi Âher (Frengide başka hastalıklar şeklinde görülen marazlar)

12. El-Makâle fî Frengiyü'l-Mürekkeb (Birleşik frengi)**13. El-Makâle fî Eşyâi'l-Hâfizati'l-Muzâdeti'l-Frengi** (Frengiye karşı koruyucu şeyler)

14. El-Makâle fî Terâkîbü'd-Dâhiliyeti'l-Mezkûreti fî Hâze'l-Kitâb (Bu kitapta zikredilen ağız yolu ile alınan bileşenler/ilaçlar)

Risalenin Verdiği Bilgiler Işığında Frengi Hastalığı: Menşei ve Sirayeti

Frenginin eski zamanlardan beri doğu yarım kürede var olduğu kabul edilmektedir.⁴³ Öte yandan Ortaçağ umumhane yasalarında, mektuplarda, mahkeme hükümlerinde frengi hastalığına ait işaretlerin olduğu, yine ilkçağ seramiklerinde pişmiş topraktan yapılmış frengili insan şekillerinin bulunduğu, hatta taş devrine ait bir iskeletin, kol ve dirsek kemiğinde frengi hastalığından ileri gelen değişikliklerin olduğu ifade edilse de bu bilgilerin doğru olmadığı ileri sürülmektedir.⁴⁴ Frenginin menşei ile ilgili iki temel görüş bulunmaktadır. Bunlardan en yaygın olan ve ağır basan görüş, Kristof Kolomb ve beraberindeki mürettebatın, Amerika'yı keşifleri sırasında, hastalığı Amerikan yerlilerinden (Haiti ve Karayipler'den) kaptıkları yönündedir.⁴⁵ 1493'te İspanya'ya dönen bu ekipten bazıları 1494'te İtalya'ya sefer düzenleyen ve 1495'te Napoli'yi kuşatan Fransa kralının (VIII. Charles) ordusuna katılmıştır. Bu kuşatmaya katılan askerlerin terhis edilerek dört bir yana dağılması hastalığın hızla tüm Avrupa'ya yayılmasına sebep olduğu söylenmektedir.⁴⁶ Diğer görüş frenginin keşiflerden öncede Avrupa'da var olduğudur.⁴⁷

43 Hot, "Ülkemizde Frengi," 36

44 Fracastor, *La Syphilis*, 787-82.

45 Sherman, Avrupa'da frengi hastalığına Kolomb ve denizcilerinin geri dönmesinden sonra rastlanması ve mürettebatta frengi lezyonlarının görülmesinin teoriiyi desteklediğini belirtir. En güçlü kanıtı iskeletlerde bulunan kemiklerin sağladığını, 1500 yılından önce yaşamış Amerikan Kızılderilerine ait iskeletlerde frengiye ait kemik lezyonlarının bulunmasına karşın, Avrupa ve Çin'de 1500'lerden öncesine ait iskeletlerde bu lezyonlara rastlanılmadığı vurgular. Ancak yeni bulguların bu iskeletlerdeki lezyonların veneryen (cinsel yolla bulaşan) frengiye özgü olmadığını, daha ziyade frambezinin (el ve ayaklarda kabarcıklar şeklinde ortaya çıkan hastalık) varlığına işaret ettiğini bildirmektedir. Irwin W. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, çev. Emel Tümbay-Mine Anđ Küçükler, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 120-122; Bir diğer kaynak, onbeşinci yüzyıl hekimlerinden İspanyol hekim Ruy Diaz de Isla, aralarında Kolomb ve denizcilerinin de bulunduğu yirmi binden fazla frengiliyi tedavi etmiştir. Isla, frengi hastalığının yayılımında, Kolomb ve denizcilerinin enfeksiyonlu kıyafetlerini yıkadıkları bir halk çeşmesinin etkili olduğunu belirtmektedir. Frengiyi, diğer hastalıklardan farklı olarak arkasında iz bırakan, kemikleri kırıp çürüten, sınırları çatlatıp kasan bir hastalık olarak tanımlamaktadır. Bu hastalığa yakalanmamak için cinsel ilişkiden uzak durulmasını, temizliğe ve sağlıklı beslenmeye dikkat edilmesini reçete etmiştir. Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da 1500 yılından öncesine ait frengi izi taşıyan hiçbir kemik bulunmadığını, Avrupa'ya yayılımına Yeni Dünya'nın keşfinin sebep olduğunu net bir ifadeyle belirtmiştir. Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 8. Bs. 2018), 121-124.

46 Hastalık Avrupa'dan sonra, 1497'de Macaristan ve Rusya'ya, 1498'de Afrika ve Ortadoğu'ya yayılarak salgın halini almıştır. Portekizliler tarafından da Vasco de Gama'nın seyahatleriyle 1498'de Hindistan'a, 1505 'te Çin'e, 1515'te Avustralya'ya ve 1569'da Japonya'da etkili olmuştur. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren*, 116.

47 Arpacı, "Hastalık, Ulus," 59-86.

Hastalığın daha ziyade tenasül yoluyla bulaşması, toplum nezdinde ayıplanan ve dışlanan bir hastalık olarak algılanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle milletler kendi üzerlerine konduramamış ve hastalık bulaşma kaynağının adıyla anılmıştır. Mesela Avrupa’da bu hastalık Syphilus olarak adlandırılmıştır. İtalyan hekim Girolamo Fracastor’a (1483-1553) göre Syphilus ismindeki bir çoban, hayvanları güneş çarpmasından dolayı öldüğü için, Tanrı güneşe ağır hakaretlerde bulunmuş, Tanrı da onu cezalandırmak için kendisine bu hastalığı vermiştir. Halk da bu hastalığa, ilk defa yakalanan çoban Syphilis’in adını anmak için “sifilis” ismini vermiş ve hastalık Avrupa’da “syphilis (sifilis)” olarak adlandırılmıştır.⁴⁸ Bununla birlikte İngilizler “Fransız hastalığı”, Fransızlar “İtalyan veya Napoli hastalığı”, Japonlar “Portekiz veya Çinli hastalığı” olarak adlandırırken⁴⁹ Osmanlı Devleti’nde Avrupa menşeli olduğunu belirtmek için “frenği” kelimesi kullanılmış, “illet-i efrenci”, “maraz-ı efrenci”, “daü’l-efrenc” ve “frenk uyuzu” isimleriyle tanımlanmıştır.

Bir hastalığın salgın hale gelmesi, hastalığa sebep olan mikrobun uygun ortamı bulmasına bağlıdır. Bazı hastalıklar kan yoluyla, bazıları solunum yoluyla, bazı hastalıklar ise temas yoluyla bulaşmakta ve yayılmaktadır. Dolayısıyla bahsedilen uygun ortam her hastalık için farklıdır. Mesela frenği hastalığı yakın temas neticesinde bulaşmaktadır. Müellif, frenği hastalığının yayılması ile ilgili olarak, bazı tabiplerin fahişelerle cinsel birliktelikten, bazılarının ise cüzzamlı kimselerle yaşanan cinsel münasebetten kaynaklandığını ileri sürdüklerini ifade etmiştir. Öte yandan hastalığın kökenine ilişkin tahminler arasında yıldızların etkisine (astrolojiye), devamlı olarak yağın yağmurlara (iklim bozukluğu), İspanya halkının cüzzamlı insan kanı ile karıştırıp içtikleri şaraplara, insan eti yenmesine, hayvanlarla (at) cinsel ilişkiye dayandıran görüşler de olduğunu aktaran yazar, bazılarının da zina yapan insanlara bu hastalığın musallat olduğunu iddia ettiklerini belirtmekte ise de ona göre, hastalığın bebeklere, çocuklara, sütannelere ve eşlere bulaşması bu zannı çürütmüştür.⁵⁰

Yıldırım Beyazıt Darüşşifası Başhekimisi Ömer Şifai, *Kitab-ı Tıp* adlı eserinde hastalığın İspanyollar vasıtasıyla Amerika’dan naklolunduğunu, buradan Avrupa’ya daha sonra İstanbul’a ve diğer vilayetlere yayıldığını belirtmektedir. Aynı şekilde on altıncı yüzyıl Suriye hekimlerinden Antakyalı Şeyh Davud, *Tezkere* adlı tıp kitabında “hubbül Fransiye” ismini verdiği hastalığın Mısır yoluyla Hicaz’a oradan bütün Arap yarımadasına geçtiğini belirtmiştir.⁵¹ Yine IV. Mehmet (1648-1687) dönemi hekimbaşlarından Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi, hastalığa frenği denilmesinin sebebini ve yayılımını şöyle izah etmiştir:

“1493 yılı geçmişti ki İspanya memleketinin gemilerinden bir kaçı batı tarafında vaki Hind iklimi ki şimdiki yeni Dünya, Amerika tabir olunur, o vilayete varıp bir tarafını fethettiler. Bu marazı ibtida o vilayette gördüler, bu maraza müptela olmadık bir adam görmediler.

48 Fracastor, *La Syphilis*, 35.

49 Sherman, *Dünyamızı Değiştiren*, 117.

50 *Risâle-i Frenği*, 3b.

51 Fracastor, *La Syphilis*, IV.

Nice zaman orada eyleştiler, kendi memleketlerine bu maraz ile döndüler. Ondan sonra Fransa gemileri dahi o vilayete varıp, dönüşlerinde onlar dahi bu hastalık ile avdet ettiler. Bu illetin adlandırılması birbirine nispet edilerek İspanyollar Fransa marazı, Fransa İspanya marazı diye söylediler. Şimdi ise (on yedinci yüzyılın sonu) Fransa marazı denilmek ile şöhreti ziyadedir. Amma bizim diyarımızda frenk marazı denilmek ile meşhurdur.”⁵²

Hastalığın menşei ile ilgili olarak risalenin verdiği bilgiler de aynı doğrultudadır. Müellif, hastalığın 1493 yılında patlak verdiğini, yeni dünyayı keşfeden Kolomb'un Amerika ceziresinden frengi zehrini Avrupa beldelerine getirdiğini ve Napoli şehri kuşatıldığı sırada frengi hastalığının yaygın olarak görüldüğünü belirtir. Ancak Pikket, Sanker, Veldman gibi hekimlerin Kolomb'un keşfinden çok yıllar önce frengi zehrinin İtalya ve Fransa'da görüldüğünü, ancak 1400 ve 1500'lü yıllarda frengiden bahsedilmediğini ifade ettiklerini belirtmiştir. Lakin müellife göre, bu doktorların bahsettikleri hastalıklar frengi değildir, cüzzamlı fahişe kadınlardan bulaşan başka bir hastalıktır ve aynı zamanda bu hastalık, cıva ile de tedavi edilmemektedir.⁵³

Hastalığın menşei ile ilgili olarak müellifin verdiği bir diğer bilgi, frengi zehrinin “yaws” adı verilen Amerika menşeli bir hastalıktan doğduğu ve bu zehirlenmenin frenginin anası olduğu yönündedir. Cinsel yolla ve emzirme ile bulaştığı, cıva ile tedavi edilebildiği, her iki hastalığın ortaya çıkardığı rahatsızlıkların aynı olduğu belirtilmiş, örneğin frengi hastalığının ilk semptomları arasında izlenen belirtilerin yani, bedeninin tüm mahallerinde çıkan sivilce ve çibanların yaws hastalığı belirtilerine çok benzediği ifade edilmiştir. Hatta bu teze itiraz eden hekimlere, “nasıl ki bir memlekette ekilip biçilen yetiştirilen bir bitkinin tohumu başka bir memlekette ekilip biçilirse zamanla değişime uğrar; yaws adlı Amerika kökenli hastalıkta da vakaların tekrarı anne ve babadan doğum yolu ile çocuklara bulaşarak yeni bir hastalık şeklini almıştır” yönünde bir izahla açıklanmıştır.⁵⁴

İtalyan hekim Fracastor, frenginin nedeninin bulaştırıcı tohumlar olduğunu ileri sürmüş, dönemin entelektüel havasında böyle bir kavramın anlaşılmasının güçlüğü nedeniyle çağdaşlarınca kabul edilmemiştir. Daha sonraki dönemlerde hekimler frengiye sebep olan bakteri üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. 1870'lerde Fransız hekim Ricord binlerce aşı denemesiyle frenginin bel soğukluğu, yumşak şankr ile ayrı ayrı hastalıklar olduğunu belirtmiştir.⁵⁵ Yine Fransız kimyager B. Louis Pasteur, her bulaşıcı hastalığın sadece kendine mahsus mikroorganizmadan ileri geldiğini belirtmiş, Alman hekim Robert Koch tarafından da bu tez deneysel olarak ispat edilmiştir. Yirminci yüzyılın başlarında frengiye sebep olan bakteri çalışmaları bu tez üzerine yoğunlaştırılmıştır.⁵⁶ 1905'te Fritz Schaudinn ve

52 Fracastor, *La Syphilis*, 20.

53 *Risâle-i Frengi*, 2b.

54 *Risâle-i Frengi*, 3a, 3b.

55 Fracastor, *La Syphilis*, 101.

56 Fracastor, *La Syphilis*, 105

Erich Hoffmann güçlü ışık mikroskopunu kullanarak frengi şankrı akıntısında bir bakteriyi keşfetmişlerdir.⁵⁷ Bu aşamada öncelikle frengili hastalardan alınan kan incelenmiş, küçük armut şeklinde çok hareketli bir mikroorganizmanın bu hastalığa yol açtığı düşünülmüş, ancak bu bakterinin hastalığı taşımayan kişilerden alınan kan örneğinde de çıkması bu tezi çürütmüştür. Çalışmalara devam edilerek, bir frengi şankrının incelenmesi sırasında yılana benzer uzun kıvrım şeklinde hareketli mikroorganizmalarla karşılaşmıştır. Kıvrımlı ve zayıf şekli nedeniyle *Treponema pallidum* ismi verilen bu sarmal bakteri bütün frengili hastalarda tespit edilmeye başlanmış, frengi taşımayan sıvılarda ise bu bakteriye rastlanılmadığı ifade edilmiştir. Bu bakteri ile aşılana hayvanların da (maymun, tavşan) frengiye yakalandıkları belirtilmiştir.⁵⁸

Hastalığın Özellikleri ve Kısımları

Müellif, özellikle kuzey ülkelerinde ve Avrupa’da ölümcül etkisini gösteren frenginin o zamana kadar bilinen bulaşıcı hastalıklardan farklı olarak, kendine has bir yapıda ve kendi kendine varlığı devam eden özel bir hastalık olduğunu ifade etmektedir. Yazar, frengi zehrinin son derece ince olduğunu, bedeninin en ince gözeneklerine kadar girdiğini ve etkilediğini, rahatsızlıklarının ise çoğunlukla geceleyin şiddetlendiğini belirtir.⁵⁹ Frengi mikrobunun bedene sadece dokunma ve yapışma gibi temaslarla dışardan bulaştığını, başka türlü bulaşmasının ve ortaya çıkmasının mümkün olmadığını belirten yazar, frenginin bir bedene, frengili anneden çocuğa emzirme ile, cinsel birleşme -ki burada müellif yüz frengi vakasının doksan dokuzunun cinsel yolla bulaştığını belirtir- ve frengili kişinin temas ettiği eşyaların sağlıklı kişiler tarafından kullanılması⁶⁰ olmak üzere dört yol ile bulaştığını ifade etmektedir.⁶¹

Behçet Efendi’nin bahsettiği dördüncü bulaş, Osmanlı toplumunda en fazla görülen bulaş türü olmuştur. Şöyle ki Osmanlı toplumunda en fazla karşılaşılan ve masum frengi olarak adlandırılan bulaş, frengili kişinin kullandığı eşyaların sağlıklı kişiler tarafından kullanılmasıyla yaşanmıştır. Mesela Düring Paşa, “Anadolu’daki Endemik Frengi Hakkındaki Araştırmalar” başlığıyla Frankfurt Tıp Cemiyetinde verdiği bir konferansta, araştırmalarından

57 Sherman, *Dünyamızı Değiştiren*, 118.

58 Fracastor, *La Syphilis*, 107-108.

59 Özellikle Onbeşinci yüzyıl frengisinin çok şiddetli, vücutta hasarlar bırakan bir yapıya sahip olduğu belirtilmektedir. Şöyle ki dönemin İtalyan hekimi Fracastor, “eklem yerlerindeki etlerin soyulduğunu, kemiklerin yerlerinden çıktığını gördük; yüzde iğrenç delikler oluşuyordu, dudaklardan ve boğazdan zayıf bir hırıltı çıkıyordu. Onbeşinci yüzyıl frengisi sağlıklı bir insanı birkaç hafta içinde bir cüzzamliya çevirir ve bir yıl içinde mezara götürürdü.” ifadeleriyle hastalığın şiddetine dikkat çekmektedir. Nikiforuk, *Maşherin Dördüncü*, 127.

60 Frengi irininin iltisâkı (bulaşması), açık yarası olan bir kişinin bu yarasına frengi irini bulaşır ise, frengili adam öpülür veya içtiği kâseden su içilir ise, aynı yerde veya yatakta temaslı olarak yatılır ise, frengili kişiden kan alınan neşter başka bir kişi için de kullanılır ise frengi sağlıklı kişiye de bulaşır. *Risâle-i Frengi*, 5a.

61 *Risâle-i Frengi*, 4b-5a.

yola çıkarak, Anadolu'daki frengi salgınının tenasül yolu ile sirayet etmediğini belirtmiştir. 140 tane mektep çocuğunu muayene ettiğinde, 100'den fazlasında yeni bir frengi bulguları görmediğini, ayrıca çocukların tenasül uzuvlarında herhangi bir çıban bulunmadığını, bu nedenle bulaşın tenasül uzvu dışından geldiğine karar vermenin doğru olacağını belirtmiştir. Çocukların frengili olmasının nedenini, mektepteki çocukların hepsinin bir teneke ibrikten su içtiğini, ancak ibriğin iki parçanın birleştiği yerin açıldığını, ağızda frengi yarası olan bir çocuk bundan su içerken salyası tenekenin yırtık kısmına bulaştırdığı için ondan sonra su içenlerin dudaklarını keskin tenekeye yırttırarak, frengili salya bulaştırmak suretiyle bütün çocukların enfekte olduğunu belirtmiştir. Bu bulaşa fen dilinde masum frengi denildiğini ve memleketimizdeki frenginin büyük kısmının bu suretle bulaştığını ifade etmiştir. Düring Paşa gibi hastalığın sadece cinsi temasla bulaşmadığını belirten birçok hekim görüşü vardır. Mesela Hulusi Behçet, el, yanak öpme ve traş gibi birçok sürtünme teması neticesinde hastalık bulaşan vakalara kliniklerde rastladığını belirtmiştir. İkinci bulaş türü olan fuhuş yoluyla bulaşan frengi ise Osmanlı toplumunda ayıplanan bir hastalık olduğundan, hastalığa yakalananlar ayıplanma ve suçlamayla karşılaşmaktan korktukları için hastalıklarını gizlemişlerdir. Bu durum toplumda hastalığın daha da yayılmasına sebep olmuştur.⁶²

Müellif, birincisi sadece bir organda görülen frengi, (kısm-ı evvel: Frengi-i zât-ı mevzi'dir ki yalnız bir 'uzuvda mütemekkindir) ikincisi bedenün bütün organlarında görülen frengi, (kısm-ı sâni: frengi-i 'umûmîdir ki cemî' a'zâ-i bedeniye semmiyyet-i frengiden mâuf olur) üçüncüsü başka bir hastalık altında gizlenmiş olan frengi, (kısm-ı sâlis: şol frengidir ki maraz-ı âher sûreti altında gizlenmiştir) ve sonuncusu başka bir hastalık ile birleşmiş olan frengi (kısm-ı râbi': frengi-i mürekkebdir ki maraz-ı âher müctemi' olmuştur) olmak üzere dört kısma ayrıldığından bahsetmektedir.

Risaleye Göre Frengi Hastalığının Vücutta Sebep Olduğu Hasarlar:

Kasıkta ve Makatta Frengi Hastalıkları

Bu bölümde öncelikle frengi hastalığına yakalanmış kişilerde, hastalığın başından sonuna kadar geçirilen nöbet evreleri ve tedavisi hakkında bilgi verilmiştir. Yazarın aktardığına göre hastalığa yakalanmış kişi/kişilerde karşılaşılan birinci nöbet bulaşma nöbetidir.⁶³ Eğer bulaş cinsel yoldan kaynaklanıyorsa, bu süre ilişkinin başından idrar yanmasına kadar devam

62 Karcı, "Sinop Frengi," 464. Hastalığı toplumsal bir sorun olarak sosyolojik açıdan inceleyen bir araştırma için bakınız. Arpacı, "Hastalık, Ulus," 72-83.

63 Hastalığın semptomları çok değişken olmakla birlikte en erken klinik belirtisi şankr evresidir. İlk temastan sonra frengiye sebep olan bakteri (*T. Pallidum*) sağlam mukozadan ya da derideki mikroskobik çatlaklardan girerek, birkaç saat içinde damarlara geçmekte ve yaklaşık üç hafta içinde bezelye büyüklüğünde dudaklarda, parmaklarda ve genital organlarda şankr adı verilen bir yara oluşturmaktadır. Hastalığın bu evresinde bu yaralara sahip bir kişiyle öpüşme, temas etme ve anne sütüyle hastalık bulaşabilmektedir. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren*, 124.

etmektedir. İkinci evre flegmoni yani iltihap nöbeti,⁶⁴ üçüncü nöbet kîh (irin) nöbeti -birkaç hafta sürdüğü belirtilmiştir-, son devre ise sümüksü maddenin akması nöbetidir.⁶⁵

Frengi mikrobu taşıyan hastalarda gözlemlenen rahatsızlıkların başında idrar yanması ve idrar damlaması geldiğini, idrar yanmasının da iltihaptan ve idrar yolundaki yararlardan kaynaklandığını ifade eden yazar, bu rahatsızlıkların tedavisinde soğuk emilasyon, sindirimi kolay besinler, kuru keten tohumu, sıcaklığı dengeleyici müşhil kullanılmasını önerilmiştir. İdrar damlamasının, idrar yolunun ya da prostat bezinin iltihaplanmasından ve idrar yolunun boşluğunda oluşan şişliklerden hâsıl olduğu belirtilmiş, tedavisinde sonda (kandelite) kullanımı önerilmiştir.⁶⁶ Müellif, sonda kullanımı ile ilgili düştüğü şerhte, idrar yolunun sıkışmasında kaytan (ipekten veya pamuktan yapılmış sicim) ile yapılmış sondanın, şem‘ (mum) ile yapılan sondaya göre kullanımının daha kolay olduğunu, idrar yolunu tahriş etmediğini, çam sakızından yapılmış sondanın da en iyisi olduğunu belirtmiştir. Çam sakızından yapılmış sondanın idrarın kolaylıkla çıkmasına yardım ettiğini, kurşundan yapılmış ve cıva sürülmüş sondanın çok zarar verdiğini ve bunun bir damlasının bile mesaneye girip taş gibi kaldığını belirtmiştir.⁶⁷

Frengili erkeklerin tenasül uzuvlarında tehlikeli ve tedavi edilemeyen, şiddetli ağrıya sebep olan hatta üreme organının büyük bir kısmını yok eden kanser görüldüğünü ifade eden yazar, bu kanserin bir de mantarlı türü bulunduğunu belirtir. Bu türün, yumruk büyüklüğünde, mantar görünümünde süngerimsi bir yapıda olduğunu ve tedavisi mümkün olmadığından erkek üreme organının kesildiğini belirtmektedir. Behçet Efendi bu konuya bir açıklamada bulunarak, bu tür vakalarda mantarlı kanserin dibinden bir ip ile bağlanıp çekilmesinin de sonuç verdiğini belirtmiş, hatta bu yöntemi 32 yaşında frengili erkek hastada uyguladığını ve netice aldığını ifade etmiştir.⁶⁸ Müellif aynı zamanda frengi illetinin testislerde iltihaba, sert ve acı vermeyen şişliklere, geniş, yassı ve etrafı kızıl görünüme sahip yaralara yol açtığını, bu hastalıkların tedavisinde çeşitli usuller uyguladığını belirtmiştir. Mesela sert şişliklerde baldıran otu özü (hülâsa-i şevkerân), hüdaverdi otu (hülâsa-i graçyola) ile zamklı cıva kullanılmıştır.⁶⁹ İfade edildiğine göre kasıkta ve makatta meydana gelen bir diğer rahatsızlık frengi fistülü (delik) dür. Tedavisinde fistül oluşan yerlere pelesenk ağacı cıvası ya da erimiş

64 İkinci evre şankrın ortaya çıkmasından sonra yaklaşık altı haftada gelişmektedir. Bakteriler tüm dokulara özellikle kana nüfuz etmiştir. Genel bir doku reaksiyonu olan bu evrede baş ağrısı, ateş ve deri döküntüleri oluşmaktadır. Oldukça bulaşıcı olan bu evrede, vakaların yüzde doksamında merkezi sinir sistemi tutulumu görülmektedir. Öte yandan hasta bu evreyi semptomsuz da geçirebilmektedir. Gizli frengi olarak değerlendirilen bu durum çok tehlikelidir. Çünkü frengili hasta, hastaliksızmış gibi görünmekte ve hastalığı başkalarına bulaştırabilmektedir. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren*, 124.

65 *Risâle-i Frengi*, 10b.

66 *Risâle-i Frengi*, 12b, 13a.

67 *Risâle-i Frengi*, 14a.

68 “Birkaç senedir ki otuz iki yaşında bir adamın haşefe ve kalefesinde nâbit iki yumruk gızında bir futr-ı seretânî ile rabt (bağlama) vâsıtasıyla kâmilan (tam) def‘ ve tebric (arındırma) eyledim.” *Risâle-i Frengi*, 15a.

69 *Risâle-i Frengi*, 18a.

artılmış cıva sürülmüştür.⁷⁰ Yine frengi sebebiyle vücudun bazı yerlerinde; ağızda, yüzde ayakta ve özellikle kadın ve erkeklerin tenasül uzuvlarında ukdeler/düğümlemler ve çeşitli şişlikler meydana gelmektedir. Bu şişliklerden horozibiğine veya böğürtlene benzer şişlikler, ağızdan zamklı cıva kullanımı ile diğer şişlikler yakıcı su ve erimiş artılmış cıva kullanılarak tedavi edilmiştir. İncir tanesi büyüklüğünde olan şişlikler ise sıkma ve kesme yolu ile yok edilirken, kekik bitkisinin başına benzeyen ve *haşa* adı verilen şişlik, bıçak veya makas ile kesilmiştir.⁷¹ Müellifin bahsettiğine göre frenginin yol açtığı bir diğer rahatsızlık kısırlıktır. Kısırlığın akıntı yollarının katılmasından, kasılma ve buruşmadan kaynaklandığını, öte yandan kısırlığın frengili bir erkeğin birlikte olduğu sağlıklı kadına da sirayet ettiğini belirtmektedir.⁷²

Frengide Cilt Hastalıkları (El-Makâle fî Emrâzi'l-Frengiyi'l-Cild)

Bu başlıkta frengi hastalığının sebep olduğu çeşitli cilt hastalıklarından bahsedilmiştir. Bunlar içerisinde yuvarlak, küçük, etrafı beyaz olan ve çoğunlukla yüzde ve göğüs başında kırmızı benekler görüldüğünü belirten müellif, hamile frengili kadının doğurduğu bebeğin makat çevresinde bu kırmızı beneklerin görüldüğünü, yine erkek üreme uzvunda ve avuç içlerinde, kuru ve derin çatlaklar oluştuğunu, bu hastalıkların ağızdan zamklı cıva ya da haricen eritilmiş hafif cıva ile yıkanarak tedavi edildiğini belirtmiştir. Bir diğer cilt rahatsızlığı olarak, içi su dolu kırmızı keseler ile pullar oluşturan ve daha ziyade göğüste oluşan ve “impetigo” adı verilen bir tür deri enfeksiyonundan bahseden yazar, bu hastalığın zamklı cıva ve yara yakıcı su (mâ-i ekkâl) ile tedavi edildiğini belirtmiştir. Frengi hastalarında meydana gelen bir diğer cilt rahatsızlığı saçkırandır. Hastaların saçlarında kuru kabuk cinsinden beyaz ve yeşile yakın oluşan bu saçkıranlar bazen yüze kadar inmiştir. Tedavisinde, saçkıran bölgelerine cıva merhemi sürülmüş, eğer kronikleşmiş ise yara yakıcı su ve eritilmiş cıva uygulanmıştır. Öte yandan gizli frengiden yani frengili anneden doğan çocukta ya da frengili sütanneden emen çocukta hastalıktan dolayı oluşan saçkıranda da aynı tedavi uygulanmıştır. Frengi hastalığının saç dökülmesine de yol açtığı, hatta bazen saç ile birlikte bedendeki kılların, kaşların ve kirpiklerin de döküldüğü, dökülen kılların ise yeniden çıkmadığı belirtilmiştir. Bu illetin sebep olduğu bir diğer cilt rahatsızlığı turnaklardır. Hastalık, turnakların birkaçında veya tamamında yaralanma ve çürümelere neden olmuştur. Tedavisinde, dâhilen zamklı cıva, haricen eritilmiş cıva ve etil alkol (rûhu'ş-şarâb) karışık (memzûc) olarak sürülmüştür. Müellif bu illetin yol açtığı bir diğer rahatsızlığın tüm bedende, özellikle erkeklerin ve kadınların üreme uzuvlarında, aşırı tahriş edici, günlerce süren kaşıntı olduğundan bahsetmektedir.⁷³

70 *Risâle-i Frengi*, 22a.

71 *Risâle-i Frengi*, 22b.

72 *Risâle-i Frengi*, 17b.

73 Erkeklerin ve kadınların üreme organlarında küçük siğillerin yol açtığı uyuz, penis ve kalçalarda açık yaralara sebep olmakta, cinsel organların kaşınma ya da iltihaplanma yoluyla açılması aynı zamanda diğer mikropların vücuda girmesine yol açmaktadır. Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü*, 127.

Tedavisinde dâhilen zamklı cıva kullanılmış, haricen absent ve eritilmiş cıva ile kaşınan bölgeler yıkanmıştır.⁷⁴

Frenge Göz Hastalıkları (El-Makâle fî Emrâzi'l-Frenge Fi'l-Ayn)

Frenge hastalığının gözlerde ağrıya, kızarıklıklara, iltihaplanmaya ve akıntıya sebep olduğundan söz eden müellif, gözlerde kızarıkla başlayan rahatsızlığın birkaç gün içinde beyaz safraya benzer pis kokulu beyaz bir akıntı meydana getirdiğini, gözlerde iltihaplanmanın ise frenge ateşinden kaynaklandığını belirtmiştir. Tedavisinde, hastanın fazla kan alınarak harareti önleyici müşhil kullanılmış ve iltihaplanmış göz laktik cıva ya da eritilmiş orta halli cıva ile her saat yıkanmıştır.⁷⁵ Frenge hastalarının gözlerinde oluşan bir diğer rahatsızlık çapaklanmadır. Frenge anneden doğan bebeklerde doğumdan birkaç hafta sonra göz kapaklarının kıl çıkan yerlerinde küçük bir şişlik ile başlayan rahatsızlık, sonra akıntılı, yeşil renkli bir iltihaba dönüşmüştür. Müellif bu durumu aynı zamanda yeni doğan bebeklerde frenge illetinin ilk belirtisi olarak ifade etmiştir.⁷⁶ Yine gözün kornea tabakasında hasarlar meydana getiren hastalık, bazı durumlarda kalıcı körlüğe neden olmuştur. Yazar burada bir açıklamada bulunarak, kornea tabakasında meydana gelen yaraların, kornea tabakasının genişlemesine ve yaraların yayılarak gözde körlüğe neden olmasına yol açtığını ifade etmiştir. Frenge *hipopiyon* adı verilen ve gözün ön kısmında iltihap birikmesinden kaynaklanan göz rahatsızlığı da körlüğe sebep olmaktadır. Kornea tabakasının yara ve irinden dolayı genişleyerek yaraların göze yayılması durumu olarak belirtilen bu rahatsızlıkta, hastanın kanı alınarak hararetinin azaltılması, her gün otuz adede kadar zamklı cıva alınması, iltihaplanmış gözün laktik cıva ya da eritilmiş cıva ile her saat yıkanarak tedavi edildiği belirtilmiştir.⁷⁷

Frenge Kulak Rahatsızlıkları (Makâle fî Emrâzi'l-Frengeye Fi'l-Âzân)

Frenge hastalığı, kulaklarda tamamen veya kısmen yaşanan sağırlıklara sebep olmuştur. Frenge en çok yaşanan sağırlığın nedeni, kemikte bulunan tümör ya da kulak içi kemiklerde yaşanan çürümeden dolayı meydana gelmiştir. Kulakta yaşanan diğer marazın ise kulak akıntısı olduğunu belirten yazar, kulak akıntısına kulak içi kemiğinin çürümesi de eşlik ettiği durumda, kulaktan çıkan akıntının pis kokulu olduğunu, kulak içinden kemik parçacıklarının çıktığını ve tedavisi mümkün olmayan bir sağırlığa sebep olduğunu belirterek, bu çürümenin kafatasına yayılması ve bu kemiği yemeğe başladığı durumda ise ölüme sebep olabileceğini ifade etmiştir.⁷⁸

74 *Risâle-i Frenge*, 26a-27b.

75 “Bu tarik üzere ben hayr-ı kesir ile remed-i frengeye ‘ilâc eyleyüb çok kimesneyi ‘amâdan halâs eyledim.”
Risâle-i Frenge, 29a.

76 *Risâle-i Frenge*, 29a-30a.

77 *Risâle-i Frenge*, 30a.

78 *Risâle-i Frenge*, 31b.

Frengide Burun Hastalıkları (Makâle fî Emrâzi'l-Frengiyye Fi'l-Enf ve Menhareyn)

Frenginin sebep olduğu bir diğer hastalık, burun akıntısı, burun içinde veya dışında oluşan yaralardır. Yazar, burun deliklerinin kenarında önce kırmızı olarak beliren lekelerin, daha sonra yaraya dönüşerek burun deliğini çürüttüğünü ifade etmiş, tedavi edilmediği takdirde bu çürümenin burun sonuna kadar ulaştığını belirtmiştir. Tedavisinde dâhilen zamklı cıva, haricen yara yakıcı su veya sakız özü, gül balı ile damıtılmış cıva karışımı burun deliklerine çekilerek uygulanmıştır. Yine burun deliklerinin yara ve şişkinlik sebebiyle kapanmasından dolayı sesin homurdanma şeklinde çıkması ve şekil bozukluğu, frenginin burunda bıraktığı diğer hasarlardır. Yazar, burnun sabitliğini sağlayan kemiğin çürümesi ve görevini yapamamasından dolayı burnun aşağı doğru eğilerek şekil bozukluğuna sebep olduğunu ve hastalığın ileri evresinde burnun düşerek, frengili hastanın yüzünün tıpkı maymun yüzüne benzediğini ve hastanın bu belirtiyi tedavisi olmadığı için yaşadıkça taşımak zorunda olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹

Frengide Ağız Hastalıkları (Makâle fî Emrâzi'l-Frengi Fi'l-Fem)

Bir takım ağız hastalıklarına sebep olan frengi, boğaz, damak ve dudak içlerinde küçük ve orta büyüklükte pamukçuk/yaralara sebep olmaktadır. Frengili olan sütannenin emzirdiği çocuğa da bulaşan, damakta kırmızı leke olarak başlayıp, solgun hale gelen yaralar oluşturarak, damak kemiğini çürüten bu hastalığın, bazen burun deliklerine kadar kemikte çürümeye sebep olduğu ifade edilmiştir. Müellif, bu hastalıkların tedavisinde dâhilen zamklı cıva kullanımının, haricen bal ya da uygun içeceklerden birinin damıtılmış cıvaya karıştırılıp ağızın yıkanmasının fayda sağladığından söz etmiştir.⁸⁰

Kemiklerde Frengi Hastalıkları (El-Makâle fî Emrâzi'l-Frengiyye Fî'l-Azm)

Müellif, frengi illetinden dolayı kemiklere yerleşen bazı hastalıklardan bahsetmektedir. Bu hastalıklar, kemiğin özüne nüfuz eden, yuvarlak, ten renginde, ağrılı ve hareketsiz şişliklerdir. Frengi nedeniyle kemiğin dış yüzünde çürümeler oluştuğunu ve bu çürümenin oldukça geniş bir alanı kaplamakta olduğunu ifade eden yazar, Morganius adlı bir hekimin yaşlı bir kadını muayenesinde, frengili bayanın başının ön tarafının yüzüne kadar kemik çürümesinden dolayı üç parmak sığacak şekilde açıldığını ve beyнинin görüldüğünü belirtmiştir. Yine Le Pavo adlı hekimin frengili bir kadını muayenesinde, kafatasının tamamen kemik çürümesine maruz kaldığını, kadının kısa bir süre sonra hayatını kaybettiğini belirtmiştir. Frenginin yol açtığı diğer kemik rahatsızlıklarının kemik yumuşaması/erimesi ve

79 *Risâle-i Frengi*, 32b-33a..

80 *Risâle-i Frengi*, 34a.

kemik ufalanması olduğunu ifade eden müellif, özellikle kemik ufalmalarına karşı herhangi bir tedavi uygulanmadığını belirtmiştir.⁸¹

Kadınlarda Frengi Marazları (Fî Emrâzi'l-Frengiyye Fi'n-Nisvân)

Risalede birinci cüzde frengi illetinin kasıkta, duyu organlarında, kemiklerde ve diğer uzuvlarda meydana getirdiği hastalıklar ve tahribat genel olarak ele alınmıştır. Bu başlıkla başlayan ikinci cüzde ise sadece kadınlarda frenginin yol açtığı hastalıklar ve tedavi yolları anlatılmıştır. Müellifin verdiği bilgiye göre, bu illetin yol açtığı hastalıklar daha ziyade kadınların tenasül uzuvlarında, rahimde ve göğüslerinde görülmüştür. Mesela kadınların üreme organlarında kaşıntılı kabarcıklar/yaralar, yeşil renge yakın irinli akıntılar, kızarıklığın eşlik ettiği iltihaplanmalar, son derece ağrılı, zor iyileşen tümör şeklinde yaralar, mesane torbasında oluşan yaralar, yine tedavisi zor olan bağırsak yaraları gibi hastalıklardan bahsedilmektedir. Bu hastalıkların her birinde farklı tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Mesela akıntının giderilmesi için müşhil tozları, ilk haftalarda soğuk yemekler, soğuk banyo (ateş düşmesi için), birkaç damla pelesenk reçinesi, günde dört defa uygulanmak şartıyla damıtılmış cıva kullanılmıştır. Küçük şişlikler ve sertliklerde; dâhilen baldıran özü ve graçyola özü ile zamklı cıva kullanılmış, haricen baldıran yaprağından yapılan ilaçla tampon uygulanmış, pamukçuk oluşumlarında damıtılmış erimiş cıva ile bölge yıkanmıştır.⁸²

Frengili kadınların göğüslerinde ve göğüs içlerinde bu illetten dolayı küçük ve derin şişlikler, mantar şeklinde kanserli yaralar oluştuğunu ifade eden yazar, çoğunlukla frengili çocuğu emzirmekten oluşan bu cilt yaralarının tedavisinde, saparna ilacı ve dâhilen zamklı cıva kullanıldığını belirtmiştir. Ancak ilerleyen süreçte bu yaraların cildi ve göğsün içini yemeye ve yok etmeye başladığı durumlarda, kullanılan ilaçların fayda sağlamadığını ve meme başının kesildiğini belirtmiştir. Mesela bu hususla ilgili verdiği örnekte, Federiko Vocil adlı hekimin, meme başında kanserli mantarimsi şişlik olan bir kadının tedavisi için saparna ilacı kullandığını ancak fayda vermediğini ve kadının öldüğünü ifade etmiştir.⁸³

Frengide İç Hastalıklar (Fî Emrâzi'l-Frengiyye Ed-Dâhile)

Üçüncü cüzün başlığını oluşturan bu bölümde müellif, frengi illetine yakalanmış kişilerde yirmi ile otuz gün süren kan humması, hafif humma, daire humma gibi, çeşitli ateşli nöbetler/hummalar görüldüğünü belirtmiştir. Ateşli nöbet geçiren hastada, kokunun da eşlik ettiği aşırı terleme, idrarda yanma ve bulanıklık, ciltte darı şeklinde kızamıklar, bakır renginde lekeler ve diğer cilt rahatsızlıkları gibi belirtiler gözlemlendiğini izah eden müellif, genel tedavilerde müşhil, ateş düşürücü, soğuk emülsiyon ve zamklı cıvanın uygulandığını belirtmiştir. Öte yandan mide ve bağırsakta safravi bir maddenin birikmesi

81 *Risâle-i Frengi*, 36b, 37a.

82 *Risâle-i Frengi*, 38a, 39a, 40b.

83 *Risâle-i Frengi*, 42b, 44a.

ve kötü kokmasından kaynaklanan, dilde sertleşme ve iştahsızlığa sebep olan “safravi humma”da hastayı kusturucu ilaçlar uygulandığını, her gün, iki günde ya da üç günde bir tekrarlayan ve kalıcı olan daire hummasında ise kınakına bitkisi ve cıva kullanımının fayda sağladığından söz edilmiştir.⁸⁴ Özellikle gizli frengiden kaynaklanan ve anne babadan doğan çocukta ortaya çıkan sara/epilepsi (bayılma) nöbetleri, aşırı zayıflık, ayaklarda ve dizlerde hâsıl olan felçlik ve tedavisi zor olan, hastaların nadiren iyileştiği beyin hasarından oluşan felçlik, bu illetin ortaya çıkardığı diğer marazlar olarak belirtilmektedir. Bunların yanı sıra frengi, bedende çok şiddetli ağrılara da sebep olmuştur. Özellikle akşam ve gecelerde ortaya çıkan kafatası kemiği yarılr veya kesilir gibi hissettiren şiddetli baş ağrıları ve bu ağrıların yol açtığı uykusuzluk, kaburgalarda ya da göğüs kemiğinde oluşan şişliklerden dolayı göğüs ağrıları, eklem ağrıları, kas ağrıları, solunum zorluğu, ses kısılması ve öksürük gibi marazlara yol açtığı belirtilmiştir.⁸⁵

Hamilelerde (El-Makâle fî Frengiyi'l-Havâmil) ve Çocuklarda (El-Makâle fî Frengiyi'l-Etfâl) Frengi

Hamilelerde ve çocuklarda frengi hastalığı ve hastalığın yol açtığı marazların ele alındığı bu başlıkta müellif, frengi hastalığı taşıyan kadınların hamile kalabildiğini, ancak düşük yapma ihtimallerinin de çok yüksek olduğunu, hatta düşen ceninde bile frengi belirtilerinin görülebildiğinden bahsetmektedir. Çocuklarda frengi hastalığı ya doğumdan önce ya da doğumdan sonra bulaşmaktadır.⁸⁶ Çocuklar, frengili anne karnında ya da doğumdan sonra frengili olan sütanneden emerek bu mikrobu kapmaktadır. Frengili olarak doğan çocukların makat çevresinin, kasık, üreme organı, bazen de beden diğer organlarının bakır renginde lekeler ile dolu olarak doğduklarını dile getiren müellif, bu lekelerin birkaç hafta içinde yüzeysel yaralar şekline dönüştüğünü, bu gibi çocukların seslerinin kısık olduğunu, gece ağlaması, uykusuzluk, yutkunma zorluğu çektiklerini ve zayıflayarak öldüklerini belirtir. Öte yandan yazar, bu belirtilerin olmadan yani çocuğun üç dört hafta kadar sağlıklı görünüp daha sonra göz kapaklarının şiştiğini, kanlandığını ve çapaklandığını belirterek, bu durumun bir gizli frenginin habercisi olduğunu söyler. Mesela frengili sütanneden beslenen bir kız çocuğunun üç yaşına kadar frengi belirtileri göstermediğini, daha sonra başında frengi yararları çıktığını ve cıva ile tedavi olup kurtulduğunu ifade etmiştir.⁸⁷ Frengili doğan ya da sonradan bu illete yakalanan çocuklara az miktarda cıva sürülmesinin, çocuğu emziren frengili kadına ve sağlıklı sütanneye cıva sürülerek tedavi uygulanmasının çoğu zaman faydalı olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca müellif buraya bir dikkat çekerek, frengili çocuğu emziren sağlıklı

84 *Risâle-i Frengi*, 44a, 45b.

85 *Risâle-i Frengi*, 46a, 46b, 47a, 47b, 48a, 48b, 49a.

86 Frengi fetüse plasenta kaniyla bulaşmaktadır. Bu durum daha çok anne yoğun ve aktif enfeksiyon dönemindeyse gerçekleşmekte ve hamileliğin dördüncü ayından sonra fetüs ölümü ve düşükler yaşanmaktadır. Hayatta kalmış çocukta ise vida görünümü dişler, sağırılık ve körlük olabilmektedir. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren*, 12.

87 *Risâle-i Frengi*, 52b, 53a.

sütannenin göğüs uçları hastalık kapıldığından emzirmenin kadın açısından çok eziyetli hale geldiğini ve çok fazla ücret ödense dahi frengili bir çocuğa sütanne bulmanın oldukça zor olduğunu ifade etmiştir. Bu duruma bir çare olarak çocuğun keçi sütü ile emzirildiğini, ancak kısa süre sonra keçinin de çocuğun da öldüğünü belirtmiştir.⁸⁸

Frenği Hastalığının Tedavisi (Mu‘âlecâtı)

Eski ve orta çağlarda insanlar, salgın hastalıkları genellikle Tanrının insanları cezalandırmak için gönderdiği bir musibet olarak algılamışlardır. Bu nedenle hastalıkların tedavisinde daha ziyade psikolojik usuller uygulanmış, bu yöntemler de maalesef salgın hastalıkları önleyememiş ve tedavi edememiştir. Öte yandan modern anlamda tedavi yöntemlerinin bulunmasına kadar hastalıkları tedavi etmek ve korunmak için sarımsak, karabaş otu, boza, mesir macunu, guayak ağacı gibi çeşitli bitkilerden çeşitli bileşimlerle hazırlanan ilaçlar hastalıkları tedavi etmek için kullanılmıştır.⁸⁹ Doğal yollarla yapılan ilaçların yanı sıra kimyasal yollarla da ilaçlar yapılmıştır. Bu ilaçlar arasında en önemlisi on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda özellikle frenği hastalığının tedavisinde kullanılan cıvadır.⁹⁰ Her hekimin reçetesi farklı olmakla birlikte, cıva dâhili ve harici olarak tatbik edilmiştir. Ancak bilinçsizce kullanılan cıva, vücutta bol miktarda biriktiğinden ağızdan salya gelmesine yol açmıştır. Ağızdan salya gelme olayını “şeytani salgıların atılması” olarak değerlendirenler de olmuştur. Cıva kullanılarak diğer karışımlarla birlikte hazırlanan merhem hastaya sürülmüş, hasta havlu ya da battaniyeye sarılarak sıcak bir odaya veya fırına konulmuştur. Bu şekilde cıvayla tedavi edilmeye çalışılan bir frengili hastanın dişleri ve saçları dökülmüş, yedikleri besinleri sürekli kusmuş, böbrek ve karaciğerleri iflas etmiştir. Hastaların bu sebeplerden dolayı, günlerce cıva buharı koklayarak ölmektense intiharı tercih ettikleri belirtilmektedir.⁹¹

Peki kullanılan cıva hekimlerin aklına nerden gelmiştir? Aslına bakılırsa, cıvanın hastalıkların tedavisinde olumlu etkisinin frenği hastalığından çok daha önce bilindiği söylenmektedir. Mesela Romalılar çeşitli deri hastalıklarında kükürtlü cıva kullanmışlardır. Yine cıvanın eski Hint tıbbında önemli bir yeri olduğu belirtilmektedir. Cıvanın hastalıkların tedavisinde kullanılması, cıvaya gerek bilimsel tıpta gerek şarlatanlar arasında büyük bir itibar kazandırmıştır. Hatta frenği salgınına karşı cıva tedavisini ilk kullananlar hekimler değil, -o dönem itibariyle frenği tedavisinin kârlı bir iş olması- şarlatanlar olmuştur. Ancak netice umulduğu gibi sonuçlanmamış, kendini hekim yerine koyan şarlatanlar yüzünden hastalar iyileşememiş ve birçoğu ölmüştür.⁹² Hekimlerin ise cıva ile tedaviye yönelmeleri

88 *Risâle-i Frenği*, 50b, 51a.

89 Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa*, 86-90,91.

90 Fracastor, *La Syphilis*, 99.

91 Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa*, 91.

92 Bu dönemde sadece şarlatanlar değil berberler de bu tedaviyi üstlenmişlerdir. Merhem haline getirilerek kullanılan cıva açık yaralara sürülmüştür. Bazı şarlatanlar hazırladıkları merhem için canlı kurbağa, tavuk kanı, yılan zehri ve hatta insan eti ilave etmişlerdir. Frengili hasta merhem sürüldükten sonra havlu ya da

salgının patlak vermesinden yaklaşık 15-20 yıl sonradır. Bu dönem itibarıyla salgının daha da şiddetlenmesi ve toplu ölümlere yol açması, salgına en uygun tedavinin ne olacağı konusunda hekimleri bir araya getirmiştir. Tartıştıkları konuların başında cıva tedavisinin uygulanıp uygulanmayacağı olmuştur. Kimi hekimler cıva tedavisinden başka bir yol tanımazken, kimi hekimler cıvayı zehirli, bütün ilaçların en kötüsü olarak görmüşlerdir.⁹³ Cıva tedavisine karşı olan hekimler Amerika'da bulunan ve yerliler arasında, deri hastalıklarında, ülser hastalığında ve birçok rahatsızlıklarda kullanılan gaiak/guayak (harikalı ağaç) ağacını frengi tedavisinde cıvaya rakip olarak öne sürmüşlerdir. Daha sonra Avrupalılar bu ağacı kullanmışlar ve şifalı olduğunu söylemişlerdir. Hatta Yeni Dünya'dan gelen her geminin bu şifalı ağaçtan belli bir miktar getirilmesini istemişlerdir. Guayak ağacından elde edilen ilaç kırk gün boyunca hastaya uygulanmıştır. Öncelikle hasta terlemesi için oldukça sıcak bir odaya yatırılmış, az yemek verilmiş, banyo yaptırılmış, fazla kan alınmış, sabah, öğle ve akşam olacak şekilde günde üç defa gaiak enfüzyonu verilerek ilaç hastada tatbik edilmiştir.⁹⁴

Ancak on altıncı yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da, Kuzey Afrika'da, Ön Asya'da, Güney doğu Asya'da kendini iyiden iyiye hissettiren ve ölümlere yol açan frengi hastalığının tedavisinde birçok hekim, zibak yani cıva ve ondan elde edilen çeşitli ilaçları hastalığın tedavisinde kullanmayı onaylamışlardır. İşte bunlar arasında özellikle Plenck Germany adlı meşhur cerrahın icat edip kullandığı zamklı cıvalı tedavi ile yöntemi tehlikesiz bulunmuş, hastalığı vücuttan çıkardığının birçok defa tecrübe edildiği belirtilmiştir.⁹⁵

Aşağıda hekim Plenck'in icat edip kullandığı cıvanın hangi bileşenlerle nasıl yapıldığı, hastalara ve hangi hastalıklarda ne şekilde uygulandığı risalede verilen bilgiler doğrultusunda ana hatlarıyla izah edilmiştir.

Risalede Zikredilen Ağız yolu (Dâhilen) ve Dıştan (Hâricen) Kullanılan İlaçlar/Bileşenler

Müellif, bu illetinin tedavisinde, “evvelâ sirâyet eyleyen denes-i frengi istîsâl olunup hâricen def olunur” şeklinde, öncelikle bulaşan frengi mikrobunun temizlenip dışarı atılarak, organların frengi mikrobunun öldürücülüğünden korunması gerektiğini belirtmiştir. Risâlede, bitki özlerinden ve ağaç kabuklarından yapılan ve her çeşit frengi hastalığına karşı belirli miktarlarda ayrı ayrı hazırlanan ve farklı farklı kullanılan birçok cıvalı ilaçtan bahsedilmiştir. Frengi mikrobunu vücuttan atmak için tavsiye edilen ilaçlar arasında peygamber ağacı,⁹⁶

battaniyelere sarılarak terlemesi için yaklaşık bir ay sıcak odalarda bekletilmiş veya fırınlanmıştır. Ağızdan kilolarca salya gelmesi için yapılan bu tedavi, birçok hastanın kalp yetmezliğinden, su kaybından, nefessiz kalmasından ya da cıva zehirlenmesinden ölmesine neden olmuştur. Bundan dolayı cıva ile tedaviye zenginler ve soylular rağbet etmediğinden cıva tedavisi daha ziyade yoksullara uygulanmış, onlar da hastalığın günahının bir kefareti olarak kabul etmişlerdir. Aristokratlar ise pahalı olan guayak tedavisi gibi daha ılımlı tedavileri tercih etmişlerdir. Nikiforuk, *Mağşerin Dördüncü*, 132-135.

93 Fracastor, *La Syphilis*, 88.

94 Fracastor, *La Syphilis*, 91.

95 *Risâle-i Frengi*, 2b.

96 Peygamber ağacı batı Hint adalarında bulunan sert ve ağır bir ağaçtır. Peygamber ağacından elde edilen gaiak ilacı birçok hastalıklara iyi gelmektedir. Terletici, kurutucu, ıslah edici ve temizleyici özelliği vardır.

sassafras,⁹⁷ saparna,⁹⁸ bardane (dulavratotu) özü,⁹⁹ çöpçini (Çin saparnası),¹⁰⁰ şevkeran (baldiran otu),¹⁰¹ dolka mara?, lobelya,¹⁰² antimon, graçyola (Hüdaverdi otu)¹⁰³ gibi frengi hastalığına çok faydası olduğu bilinen bitki özlerinden bahsedilmiştir. Hazırlanan bu ilaçlar/ bileşenler ağız yoluyla alınabildiği gibi harici olarak da kullanılmıştır. Lâkin edinilen birçok tecrübeden yola çıkılarak, cıvanın frengi illetinin tedavisinde oldukça fayda sağladığı belirtilmiştir. Diğer ilaçlar gibi cıva da dâhilen (ağız yolu ile) ve hâricen (dıştan) olmak üzere iki şekilde kullanılmıştır. Cıva, hâricen merhem (merhem-i zîbakî), buhar, tütsü (buhûr-ı zincerfi) ve erimiş artılmış akışkan cıvadan imâl olunan losyon (gasûl) olarak tatbik edilirken, dâhilen hazırlanan cıva ilaçlarının (haplar) ham (âbîtan), karışık (memzûcen), ve tedbirli olarak (müdebberen) verilmesinin gerekliliği belirtilmiştir.¹⁰⁴

Müellif, “zîbak-ı musammağ” yani bu eserin asıl yazarı olan Plenck’a nispet edilen zamklı cıvanın yapılışı ve uygulanışı şu şekilde açıklamaktadır: Bir parça cıvanın, üç parça Arap zamkından yapıldığını, raventli hindiba suyu ile akıcılık ve tükürük kıvamı kazandırılarak hazırlanan zamklı cıvanın, hap veya şarap (sıvı içecek) şeklinde sabah ve gece verildiğini ifade etmiştir. Zamklı cıvanın tadı ve kokusunun diğer cıvalı ilaçlar gibi ağır olmadığını, mide

Kutsal ağaç rendelenip su bulunan bir leğene konulup karıştırılıp yirmi dört saat bekledikten sonra hafif ateşte ısıtılarak köpükleri alınmıştır. Suyu, yarısı kalıncaya kadar kaynatılmış ve elekten geçirilmiştir. Bu şekilde ilacın birinci aşaması hazırlanmıştır. Daha sonra kalanın üzerine tekrar belirli oranda su konularak aynı işlemler suyun dörtte biri kalıncaya kadar tekrarlanmıştır. Bu şekilde ilacın ikinci kısmı hazırlanmıştır. Bunlardan birincisi ilaç olarak, ikincisi ise içki olarak şarap yerine verilmektedir. Yeniçağda yoksul frengi hastaları cıva kürleri ile tedavi edilirken, aristokratlar kutsal ağaçtan hazırlanan kürü yaralarına sürüp, guayak kokteyllerini içmişlerdir. Bu mucizevi ağacın dalları, aynı zamanda yoksul frengililer dua etsin diye kiliselere asılmıştır. Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa*, 21. Fracastor, *La Syphilis*, 206.

- 97 Aromatik tadından dolayı Kuzey Amerika’da uzun yıllar diş macunu, sakız ve içeceklerin tadını canlandırmak için kullanılmıştır. Ayrıca akne, meme iltihabı, soğuk algınlığı, yüksek tansiyon, bağırsak ve böbrek hastalıklarında, frengi hastalığında, karın ağrısı ve idrar yolu enfeksiyonlarında kullanılmıştır. James A. Duke, *The Green Pharmacy Herbal Handbook: Your Comprehensive Reference to the Best Herbs for Healing*, (London: Rodale Books (2000), 194-195.
- 98 Orta Amerika, Meksika ve Brezilya’nın bataklık ormanlarında yetiştiği bilinmektedir. Terletici, idrar sökücü, kuvvet verici ve kan temizleyici özellikleri bulunmaktadır. Saparna bitkisinin, köklerinden, saplarından ve yapraklarından elde edilen farklı özler frengi hastalığında kullanılmıştır. Turhan Baytop, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No:3235 (1984), 368.
- 99 Dulavratotunun kurutulmuş kökleri, terletici, idrar söktürücü ve kan temizleme maddesi olarak kullanılmıştır. Baytop, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi*, 224.
- 100 Hindistan, Çin ve Japonya’da yetişen ve çok yıllık bir bitki olan Çin Saparnası kokusuz bir bitkidir. Romatizma ve gut (nikris) hastalığında ağrı kesici olarak, frengide ise kan temizleyici olarak kullanılmıştır. Baytop, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi*, 368.
- 101 Zehirli bir bitki olan baldiran otu, ağrı kesici, kusturucu, idrar sökücü ve sakinleştirici etkilere sahiptir. Yanlış kullanıldığı takdirde merkezi sinir sistemi hasarlarına, solunum yetmezliğine, neden olabilmektedir. Nil Sarı, “Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam”, *Türk Mutfağı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Sanat Eserleri Dizisi 476*, (2008), 141.
- 102 Yerli Amerikalılar tarafından astım hastalığını hafifletmek için kullanılmış ve yerliler tarafından astım otu olarak da anılan bitki alzheimer hastalığında, bronşit, öksürük, boğaz ağrısı, ateş, saçkıran, cilt yaralarında, kas ağrısı ve iltihabında kullanılmıştır. . James A. Duke, *The Green Pharmacy*, 144.
- 103 Fukara otu olarak da bilinen bitki, idrar söktürücü, kusturucu ve müshil olarak kullanılmıştır. Baytop, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi*, 419.
- 104 *Risâle-i Frengi*, 5b.

ve bağırsak dışındaki damar ve bezlere rahatlıkla nüfuz ettiğini, kana karıştığını ve salyayı hareketlendirmedini belirten yazar, tarif edilen ilacın ve kullanım şeklinin çocuklar, hamile kadınlar ve zayıf kimseler için de uygun olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁵ Ayrıca müellif, zamklı cıvanın kullanım esnasında banyo yapmaya, günlük zorunlu ihtiyaçlardan kaçınmaya, sıcak odaya kapanmaya gerek kalmadığını ve yapımı ucuz olduğundan kullanımında fakirlere de kolaylık sağladığını not etmiştir. Hazırlanan zamklı cıvanın hastaya uygulanmasından önce hastaya yapılması gereken hazırlıkların bulunduğundan söz eden müellif, öncelikle hastanın fazla kanının alınmasını, mideyi temizlemek için müşhil kullanılmasını,¹⁰⁶ kanı temizleyici ve dengeleyici ilaçlar kullanılmasını, hastanın güzel beslenmesini, Mesela hastanın hazmı zorlaştıran yağlı ve asitli yiyeceklerden kaçınması gerektiğini belirtmiştir. Tedavi süresince hastaya ılık banyo (âbzen-i fâtir isti'mâli) yaptırılmasını, zamklı cıva kullanımına frengi yaraları tamamen yok olana kadar devam edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Hastanın cıvadan tiksinemeye başlaması ve cıvanın artık etki etmediğinin görülmesi üzerine, zamklı cıva kullanımının bırakılarak, vücutta kalan frengi illetlerine uygun başka tedaviler uygulanması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁷

Ağız yolu ile alınan ilaçlar içerisinde yer alan zamklı çözülmüş cıva (mahlûl zîbak-ı musammağ), tüm frengi hastalıklarında kullanılmış, frengiyi tam olarak yenen üstün bir ilaç olarak işaret edilmiştir. Hatta bu ilacın, cıva bulaşacağı için gümüş ya da madenden yapılmış bir kaşıkla değil, tahta kaşık ile almanın gerekliliği vurgulanmıştır.¹⁰⁸ Yukarıda bahsedilen çözeltili cıvanın yanı sıra kullanımı daha kolay olan zamklı cıva hapının da tedavide çok kullanılan ilaçlar arasında olduğu belirtilmiştir. Ağız yoluyla alınan diğer bir ilaç cıva şurubu/şarabıdır. Daha ziyade frengili olan çocuklarda kullanılmıştır. Çeşitli bileşenlerle hazırlanan müşhil hapi, cıva kullanılan hastalarda her on günde bir karınlarının yumuşaması için kullanılmıştır. Müellif, damıtılmış erimiş cıvanın, zamklı cıva kullanıldığı halde, frengi illetinde herhangi bir iyileşme gözlemlenmediği durumlarda kullanıldığını belirtmiştir.¹⁰⁹ Akışkan damıtılmış cıva çözeltisi, su ile yapıldığından hafif olan bu ilaç, çocuklarda ve

105 “Müşâhede eylemişimdir ki bu zîbak-ı musammağ zîbak ile ilâcı mümkün olan cemî' emrâz-ı frengiyeyi ref' ve istisâl eder ve sâ'ir müdebbetât-ı zîbakiye ile şifâsı müyesser olmayan frengiyi ben bu devâ ile def' eyledim”. *Risâle-i Frengi*, 7a.

106 *Risâle-i Frengi*, 7a.

107 “zîbak-ı musammağın istimaline şol vakte kadar müdâvemet olunur ki fesâd-ı frengi bi-cümletihâ müzmahil ve fânî ola. Ve fenâ ve izmihlâlî şundan derk olunur ki marîz-ı frengi zîbakdan mütesir ve mütegayyir olmayub marîz dahi isti'mâl-i zîbakdan müteneffir ola. İmdi ol vakit de isti'mâl-i zîbak terk olunub bâkî kalan illete münâsib ve medh olunan edviye isti'mâl olunur.” *Risâle-i Frengi*, 7b.

108 Belirli miktarlarda saf cıva, ezilmiş Arap zamkıyla yeteri miktarda ravent hindiba şarabı ile cam havanda azar azar karıştırılıp tükürüksü ve sümüksü kıvama gelinceye kadar ezilip, ardından iki okka gül balı dökülüp ve bir şişeye konulmak suretiyle hazırlanan ilaç, gece ve gündüz iki yemek kaşığı dolusu verilerek kullanılmıştır. Bu karışım hap şeklinde de hazırlanmış ve kullanılmıştır. *Risâle-i Frengi*, 56a.

109 Bu ilaç, altı habbe (1 habbe: 0,0484 gr.) damıtılmış cıva, yarım ritl (130 dirhem ağırlığında arpa veya buğday alan bir ölçek) buğday ruhu/özü alınarak tamamı bir sūrahi şişede karıştırılıp, kâğıttan süzülerek hastaya sabah ve akşam bir kaşık içirilmek suretiyle uygulanmıştır. *Risâle-i Frengi*, 57a.

kadınlarda kullanılmıştır. Damıtılmış cıva hâpı, midede yavaş yavaş çözüldüğünden, dolayısıyla mideyi daha az yordduğundan tercih edilmiştir.

Cıvadan elde edilen ilaçlar, harici olarak en fazla merhem şeklinde kullanılmıştır. Haricen uygulanan cıva merheminin, ağızdan salya akıntısı sağlamak ve ağız salyası akıtmayacak şekilde iki amaçla kullanıldığını ifade eden yazar, ağız salyası akıtıcı cıva merheminin 6-8 hafta boyunca her gün kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Ağız salyası akıtmayan cıva kremi uygulanmadan önce, hastanın defalarca nemlendirici banyoya girmesi, mide ve bağırsağının uygun yumuşatıcılar ile temizlenmesi, zararlı gıdalar (hazmı zorlaştırıcı asitli ve yağlı) verilmemesi ve uzun süre kan temizleyici ilaçlar kullanılması ve merhem bu hazırlıklardan sonra uygulanması gerektiğini belirtmiştir.¹¹⁰ Müellif bu hazırlıklara rağmen salya akıntısı belirtileri görülen hastada, birkaç gün cıva merhemi sürmeyi bırakmayı ve hafif müshil verilerek hastanın rahatlamasının sağlanmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir. Yine müellif, ağız salyası akıtma şeklinde uygulanan tedavinin nefes darlığı gibi ciddi rahatsızlıklara sebep olduğundan, salya akıntısı yapmayan tedavi yolunun salya akıntılı tedaviden daha iyi olduğunu, öte yandan ani boğulmalara ve¹¹¹ salya akıntısının zor durmasına sebep olduğundan buhar banyoları ve tütsülemenin de doğru tedavi yolu olmadığını belirtmiştir. Yine çözülmüş damıtılmış akıcı cıvadan yapılan losyonun, beden frengi zehrini çokça emdiğinden son derece tehlikeli olduğunu, ham cıvanın da bağırsak tarafından emilmeyip makat bölgesinden çıktığı için fayda sağlamayacağını, bu nedenle cıvanın terencebin (kudret helvası), bal ya da ravent ile karıştırılarak verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Müellif buraya bir açıklama getirerek, bu karışımlarla hazırlanan cıvanın tedbirli olarak kullanıldığı takdirde, tamamının mide ve bağırsak tarafından kolaylıkla emilebileceğini söylemiştir.

Frengi hastalığının tedavisinde gerek şırınga ile gerek frengi yaraları üzerine sürülmek suretiyle ve gerekse gargara ve tampon şeklinde haricen kullanılan ilaçlardan da bahsedilmektedir. Bunlar içerisinde çözülmüş damıtılmış pelesenk cıvası/yağı kötü frengi yaralarına, yerleşmiş ve kangren olmuş yaralara, kemik çürümesi ile oluşmuş yaralarda kullanılmıştır. Müellif ilacın, damak ve küçük dilde oluşan yaralara da iyi geldiğini ve bu karışımın tavuk kanadı tüyü ile günde üç dört defa bu yaralara sürülerek uygulandığını ifade etmiştir.¹¹² Ukde (bez/yumru) yakıcı suyun, artırılmış şarap ruhu (etil alkol) ve damıtılmış cıvadan belirli miktarlarda alınarak birbirine karıştırılmak suretiyle hazırlandığını, hazırlanan bu su ile ukdelerin günde iki defa yıkanarak üzerlerine cıva sürüldüğünü belirten yazar, bu uygulamayla ukdelerin yavaş yavaş kaybolduğunu gözlemlediğini ifade etmiştir. Cıvalı süt, akıntılı göz iltihaplarında göze sürülerek, ağrılı bademcik iltihabında gargara yaptırılarak

110 *Risâle-i Frengi*, 6a.

111 *Risâle-i Frengi*, 6b.

112 *Risâle-i Frengi*, 58b.

uygulanmıştır. Belirli miktarlarda tuzsuz tereyağı, beyaz mum, çökeltilmiş kırmızı cıva, çinko, beyaz yağda erimiş kâfur karıştırılarak hazırlanan ve reçine haline getirilen kırmızı pelesenk, korneada oluşan izlerde, yaralarda ve ayrıca gözün tüm kronik frengi marazlarında kullanılmıştır.¹¹³

Frengi hastalığının tedavisinde kullanılan diğer ilaçlar ve bileşenler şu şekildedir: Ebe gümece yaprağı, beyaz haşhaş çiçeği, her birinden belirli miktar alınıp yeterli miktarda saf su ile pişirilip ve süzülerek yapılan hatmi ilacı iltihaplı frengi hastalıklarında kullanılmıştır.¹¹⁴ İdrar yanması için çeşitli şekillerde hazırlanan yumuşak tozlar, macunlar kullanılmıştır. Bahsedilen bir diğer ilaç daha öncede belirtildiği gibi guayak ağacından elde edilen ilaçtır. Hekimler Türkçede peygamber ağacı adı verilen Ūdu'l-gayâk (gayak ağacı) ilacını,¹¹⁵ frengi hastalığının tedavisinde cıva kullanılmadan önce kullanmışlardır. Kimyasal bir element olan antimondan yapılan ilacı, cıva kullanılan hastalarda salya akıntısından sonra kalan frengi çürümelerini tedavi etmek için Lizbonlu hekimler kullanmıştır. Saparna ilacı, frengi hastalığının cilt ve kemikte meydana getirdiği marazlar için kullanılmıştır. Mezeryon kabuğu ilacı, birçok deri hastalıklarında (egzama, uçuk, alerji vs.) kullanılan ve oldukça zehirli olan¹¹⁶ bu ağacın kabuğundan elde edilen ilaç, kemik ve eklem şişliklerinde, frengi yumrularında, gece görülen kemik ağrılarında kullanılmıştır.¹¹⁷

Sonuç

Salgın hastalıklar, tarih boyunca toplum sağlığını önemli ölçüde etkilemiş, bazı bölgelerde nüfusun azalmasında birincil etken olmuştur. Bu salgın hastalıklardan biri de frengidir. On beşinci yüzyılın sonu ile başlayan, on dokuzuncu yüzyıla kadar şiddetini devam ettiren frengi hastalığını konu edinen risale, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin İtalyancadan dilimize tercüme ettiği önemli tıp tarihi eserlerindedir. Risalede frengi hastalığının menşei, belirtileri, özellikleri, evreleri, frengi hastalığının organlarda yol açtığı hasarlar ve tedavi yöntemleri ayrıntılı olarak izah edilmiş, Behçet Efendi'nin de örnekler ve açıklamalar vererek kaleme aldığı bu tercüme, *Risâle-i Frengi* adıyla tanınmıştır.

Tarihler 1493'ü gösterdiğinde patlak veren ve daha ziyade cinsel yolla olmak üzere kan, tükürük ve ortak kullanılan eşyalar yoluyla da bulaşan frenginin, Amerika'dan Avrupa'ya oradan Ön Asya'ya ve Asya'ya yayıldığı kabul edilmektedir. Frenginin, vücudun en ince dokularına kadar etki eden, tedavi edilmesine rağmen bedensel, zihinsel ve fiziksel birçok iz bırakan ve çoğu durumda ölüme yol açan bir hastalık olduğu anlaşılmaktadır. Yine frenginin

113 *Risâle-i Frengi*, 59b.

114 *Risâle-i Frengi*, 57a.

115 *Risâle-i Frengi*, 57b-58a.

116 Alev Tosun, "Daphne L. Türlerinin Kimyasal İçeriği ve Biyolojik Aktiviteleri" *Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi* 35 (1)-68 (2006), 59.

117 *Risâle-i Frengi*, 58b.

anne karnında cenine geçmesi, hastalığın kalıtsal bir niteliğe bürünmesine sebep olmuştur. Bu durum bazı toplumlarda masum frengi olarak adlandırılrsa da hastalığı taşıyan insanlar sosyal olarak temiz kabul edilse de bu bulaş yolu da hastalığın salgılar halinde yayılmasında önemli bir etken olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl itibariyle Osmanlı topraklarında da görülmeye başlayan frengi, bu yüzyılı takip eden yıllarda ise alarm vermeye başlamıştır. İstanbul'da başlayan hastalık kısa sürede Anadolu'ya yayılmıştır. İstanbul'daki yayılımında Galata'ya yerleşen ve her türlü kontrolden uzak olan yabancı kadınlar rol oynarken, Osmanlı-Rus Savaşları neticesinde işgal edilen bölge halkları ve terhis olan askerler Anadolu'daki yayılımda etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nde frengi ile mücadele kapsamında özellikle hastalığın ivme kazandığı bölgelerde (Kastamonu Vilayeti ve bağlı kazalar, Sinop, Bolu, İstanbul, İzmir, Aydın vb.) seyyar tabip uygulaması, eczacı, tıbbi malzeme yardımı gönderilmiştir. Daha sonra önü alınamayan bu salgına karşı frengi hastaneleri inşa edilmiş, bu hastanelerin görev ve sorumluluklarını belirleyen talimatnameler ve nizamnameler çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde hastalığın ciddi boyutlara ulaşması, daha on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren, dönemin hekimleri kadar siyasi otoriteyi de harekete geçirmiştir. Keza hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'ye, frengi hastalığının ne anlama geldiğini, belirtilerini ve tedavisini anlatan bir eser yazması emri bizzat dönemin padişahı IV. Mehmet tarafından verilmiştir. Yine Mustafa Behçet Efendi o dönem itibariyle çok ilgi çeken, birçok Avrupa diline çevrilen *Risâle-i Frengi*'yi, hem Türkçeye hem de o dönemki tıp ilmine kazandırmış, eserin kıymeti noktasında altını çizerek, Osmanlıda salgının ivme kazandığı dönemde hekimleri ve halkı bilgilendirme amacıyla olduğunu vurgulamıştır. Öte yandan, Behçet Efendi'nin, hastalığın Osmanlı Devleti'ne sirayeti, yayılımında hangi etkenlerin rol oynadığı ve hangi bölgelerde yüksek seyrettiği, alınan ya da yapılması gereken mücadele faaliyetleri ve önlemleri konusunda herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı görülmüştür.

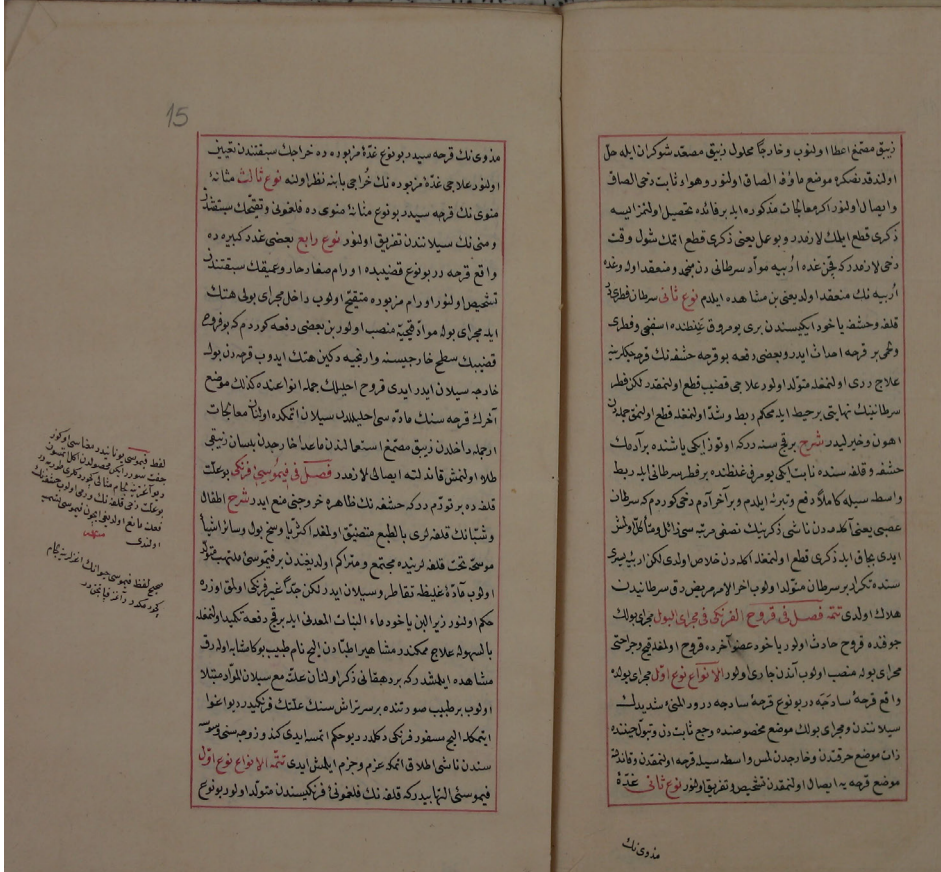
Müellifin eserde üzerinde durduğu önemli noktalar bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, diğer görüşler gibi Behçet Efendi de hastalığın Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya geldiği görüşündedir. Frengi hastalığının, bazı hekimler tarafından yapılan itirazlara rağmen "yaws" adı verilen Amerika kökenli bir hastalıktan doğduğunu ifade etmiştir. İkincisi, hastalığın yayılmasında her ne kadar frengili bir kişinin kullandığı eşyaların kullanılmasının etkili olduğu vurgulansa da bulaşta en önemli etkenin cinsel yol olduğu belirtilmiştir. Tabi salgın hastalıklara karşı devletin aldığı tedbirler kadar, halkın hastalıklara karşı tutumu da önemlidir. Hastalığın fuhuş yoluyla bulaşması ve toplum tarafından ayıplanan bir hastalık olması, bu hastalığı taşıyan birçok kişinin kendini koruyacağı ve tedavi olacağı yerde hastalığını ya gizlemesine ya da inkâr etmesine sebep olmuştur. Hem Avrupa'da hem de Osmanlı toplumunda, halkın böyle bir tutum içine girmesi ve kendini gizlemesi, hastalığın yayılımını hızlandıran bir etken olarak değerlendirilmiştir. Eserde en çok dikkat çeken noktalardan biri de hastalığa uygulanan tedavi yöntemleridir. Bu yöntemler içerisinde cıva

ve cıvadan yapılan çeşitli bileşenler hastalığın tedavisinde tek ve üstün bir ilaç olarak kabul edilmiştir. Dönemin berberleri ve şarlatan hekimleri tarafından bilinçsizce kullanılan cıva, hastaları tedavi edememekle birlikte birçok insanın ölümüne yol açmıştır. Cıvadan elde edilen ilaçlar açık yaralara sürülmüş, hastalar havlu ya da battaniyeye sarılmak suretiyle günlerce fırınlanmıştır. Bu uygulamaya maruz kalan hastaların çoğu ya kalp yetmezliğinden ya solunum güçlüğünden ya da cıva zehirlenmesinden dolayı ölmüştür. Oysaki risâlede müellifin cıva tedavisinin uygulanışıyla ilgili verdiği bilgiler, kendini hekim yerine koyan şarlatanların ne derece yanlış bir tedavi uyguladığını göstermektedir. Keza müellif, cıva ilacının yapılışının ve uygulanışının çok titizlik gerektirdiğini, dâhilen ya da haricen kullanılan cıva ilacının miktarının önemli olduğunu belirtmiştir. Tedaviden önce hastanın, hazmı zorlaştıran yağlı ve asitli yiyeceklerden uzak tutulması, fazla kanının alınması, midesinin temizlenmesi gibi ön hazırlıklardan bahseden yazar, tedavi süresince de hastaya ılık banyo yaptırılması, hastanın cıvadan tiksineye başlaması ve cıvanın artık etki etmediğinin görülmesi üzerine, tedaviye son verilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Frengi hastalığında, bitki özlerinden, ağaçlardan belirli miktarlarda alınarak hazırlanan doğal ilaçların da tedavide kullanıldığı görülmüştür. Bunlar arasında peygamber ağacı (guayak), sassafra, saparna, bardane (dulavratotu), şevkeran (baldiran otu) graçyola (hüdeverdi otu) gibi bitkilerin frengi hastalığına çok faydası olduğu belirtilmiştir.

Sonsöz olarak şunları ifade etmek gerekir ki, frengi hastalığına dair bilgi veren ve İtalyancadan dilimize çevrilen risale, bir tıp kitabıdır. Bir tarihçi, hastalığın belirtilerini, evrelerini, tedavi yöntemlerini bilecek ya da uygunluğunu tartışacak donanıma sahip değildir. Dolayısıyla çalışmamız gerek hastalığın belirtileri, özellikleri, evreleri hakkında gerekse tedavide kullanılan hem doğal ve hem de kimyasal ilaç ve bileşenlerin uygunluğu/uygunsuzluğu noktasında herhangi bir iddia taşımamaktadır. Risâlede doğruluğundan emin olmadığımız bilgiler orijinal haliyle, doğruluğundan emin olduğumuz bilgiler ise en yakın Türkçe karşılığıyla ve ana hatlarıyla okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışma, on sekizinci yüzyılın önemli hekimlerinden olan Mustafa Behçet Efendi'nin ilmi yönüne, çeviri eseri olan ve birçok Avrupa diline çevrilen ve defalarca basılan *Risâle-i Frengi* adlı kıymetli eserin varlığına dikkat çekmeyi, bu dönem tıp dili ve anlayışına ve tıp tarihi çalışmalarına katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Ek: Yazmadan Örnek Sayfa

Örnek Sayfanın Latin Alfabesine Aktarımı¹¹⁸

(15a) Zibak-ı musammağ i'tâ olunub ve hâricen mahlûl zîbak-ı musa'ad şevkerân (baldıran otu) ile hal olunduktan sonra mevzi'-i mâûfa ilsâk olunur ve havâ-i sâbit dahi ilsâk ve îsâl olunur. Eğer mu'âlecât-ı mezkûre ile bir fâ'ide tahsîl olunmaz ise zekeri (erkeklik organını) kat' eylemek lâzımdır ve bu 'amel ya'ni zekeri kat' etmek şol vakit dahi lâzımdır ki kaçan gudde-i urbiye mevâdd-ı seretânîden mün'cemid ve mün'akid ola ve gudde-i urbiyenin mün'akid olduğuna ben müşâhede eyledim. **Nev'-i Sâni:** seretân-ı futrîdir (mantar görünümünde). Kalefe (sünnet derisi) ve haşefe (penis başı) yâhûd ikisinden biri yumruk gılızında isfencî ve futrî ve lahmî bir karha ihdâs eder ve ba'zı def'a bu karha haşefenin karhacıklarına 'ilâc reddi olunmağla mütevellid olur 'ilâcı kadîb kat' olunmaktadır. Lâkin

118 Metnin transkripsiyonunda parantez içinde verilen ifadeler orijinal metinde yer almayıp, tarafımızca yazılmıştır.

futr-ı seretânînin nihâyeti bir hayt ile muhkem rabt ve şedd olunmağla kat'olunmak cümleden ehven ve hayırlıdır. **Şerh** birkaç senedir ki otuz iki yaşında bir adamın haşefe ve kalefesinde nâbit iki yumruk gızında bir futr-ı seretânî ile rabt vâsıtasıyla kâmilen def' ve tebrîe eyledim. Ve bir âher adam dahi gördüm ki seretân-ı 'asabî yani âkileden (kanser yarısından) nâşî zekerinin nısfı mertebesi zâ'il ve müteekkil olmuş idi. Bacak ile zekeri kat' olunmağla âkileden halâs oldu. Lâkin urbiye-i yûsrîsinde tekrâr bir seretân mütevellid olub âhirü'l-emr marîz rakk-i seretâniden helâk oldu. **Tetimme Fasl fî Kurûhu'l-Frengi fî Mecerâyü'l-Bevl (Frengide İdrar Yolunda Yaralar)** Mecerâ-yı bevlînde kurûh hâdis olur yâhûd 'uzv-ı âherde kurûh olmağla kayh (irin) ve cerâhati mecerâ-yı bevlî mansıb olub andan cârî olur. **El-envâ' nev'-i evvel:** Mecerâ-yı bevlde vâki' karha-i sâdecedir. Bu nev'karha-i sâdece durûru'l-menî-i şedîdin seyelânından ve mecerâ-yı bevlî mevzi'-i mahsûsunda veca'-i sâbitden (sabit ağrıdan) ve tebevül hîninde zât-ı mevzi'-i hurkatden (yanma yerinden) ve hâricden lems (dokunma) vâsıtasıyla karha olunmaktan kandelete mevzi'-i karhaya îsâl olunmaktan teşhîs ve tefrîk olunur. **Nev'-i Sâni:** Gudde-i (15b) müzevânın karhasıdır (köşeli bezenin/prostatın yaralanmasıdır). Bu nev' gudde-i mezbûrede hurâcın (çıbanın) sebkatinden ta'yîn olunur. 'Îlâcı gudde-i mezbûrenin hurâc (çıbanı) bâbına nazar oluna. **Nev'-i Sâlis:** Mesâne-i menevînin karhasıdır. Bu nev' mesâne-i menevîde flegmonî (yumuşak doku enfeksiyonu) ve takayyuhun (irin oluşumu) sebkatinden ve meninin seyelânından tefrîk olunur (menin akışından anlaşılır) **Nev'-i Râbi:** Ba'zı gudad-ı kebîrede vâki' karhadır. Bu nev' kadîbde evrâm-ı sığâr-ı hâr ve 'amîkin (küçük derin ve yakıcı şişlerin) sebkatinden teşhîs olunur. Evrâm-ı mezbûre mütekayyih (irinlenmiş) olup dâhil-i mecerâ-yı bevlî hetk ile mecerâ-yı bevlî mevâdd-ı kayhiyye mansıb olur. Ben ba'zı def'a gördüm ki bu kurûh-ı kadîbin sath-ı hâricisine varıncaya değin hetk edüb karhadan bevl-i hârice seyelân eder idi. Kurûh-ı ihlîlin (idrâr deliği yaralarının) cümle envâ'ında kezâlik mevzi'-i âherin karhasının maddesi ihlîlden seyelân etmekte bulunan mu'âlecât ez-cümle dâhilden zıbak-ı musammağ isti'mâlinden mâ'adâ hâriciden belesân (pelesenk ağacı) zıbakı tılâ olunmuş (sürülmüş) kandelete îsâli lâzımdır. **Fasl fî Fimosî-i Frengi (Frengide Fimozis)**¹¹⁹ Bu 'illet kalefede bir teverrûmdür ki (şişme) haşefenin (erkek üreme organının) zâhire hurûcunu men' eder. **Şerh:** Etfâl ve şubbânın (çocukların ve gençlerin) kalefeleri bi't-tabî' mütezayyik (sıkıştırılmış) olmağla ekseriyâ vesah-ı bevl (idrârın kiri) ve sâ'ir eşyâ-i müvessihâ taht-ı kalefelerini de müctemî' ve müterâkim olduğundan bir fimosî-i mültehib mütevellid olub madde-i galîza takâtur ve seyelân eder. Lâkin cidden gayr-i frengi olmak üzere hükmolunur zîrâ leben (laktoz) yâhûd mâi'l-nebâtü'l-ma'denî (topraktan çıkmış madeni su) ile birkaç def'a tekmi'd (ılık veya soğuk su pansumanı) olunmağla bi's-suhûle 'ilâc mümkündür. Meşâhîr-i etibbâdan Elih nâm tabîb buna müşâbih olarak müşâhede eylemişdir ki bir ... zikrolunan 'illete ma'a-seyelânü'l-

119 Sayfanın solunda yer alan derkenar: "Lafz-ı fimosî Yunanîdir. Ma'nâsı öküz çift sürer iken mahsûlden ekl etmesün deyü ağzına licâm (gem) misâli geçürdükleri torbadır. Bu 'illet dahi kalefenin veremi olub haşefenin fi'iline mâni' olduğu için fimosî tesmiye olundu. Minhu. Sahîh lafz-ı fimosî hayvânın ağzlarına licâm geçürmekdir. Ve ağz kapancıdır."

mevvâd mübtelâ olub bir tabîb sûretinde bir ser-trâş (baş berber) senin ‘illetin frengidir deyü igvâ etmekle Elih mesfûr frengi değildir deyü hükm etmese idi kendü zevcesini vesvesesinden nâşî ıtlâk etmeğe ‘azm ve cezm eylemiş idi. **Tetimme el-envâ‘ nev‘-i evvel:** Fimosî-i iltihâbîdir ki kalefenin flegmonî-i frengisinden mütevellid olur. Bu nev‘i (16a)...

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Mustafa Behçet Efendi, *Risâle-i Frengi*, İstanbul, Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Tıp, nr. 221, 2a-59b.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Akcan, Erol. “Colmar Von Der Goltz Paşa’nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlara Üzerindeki Etkisi”, *Atatürk Dergisi*, 4/1 (2015): 13-35.

Arpacı, Murat. “Hastalık, Ulus ve Felaket: Türkiye’de Frengi ile Mücadele (1920-1950).” *Toplum ve Bilim* 130 (2014): 59-86.

Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. 2. Bs. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016.

Baytop, Turhan. *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No:3235, 1984.

Demirci, Nuray ve Çağatay Üstün. “Prof. Dr. Hulusi Behçet’in (1889-1948) Frengi Hakkındaki Radyo Konuşması.” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 3/1 (2013): 53-61.

Duke, A James. *The Green Pharmacy Herbal Handbook: Your Comprehensive Reference to the Best Herbs for Healing*, London: Rodale Books, 2000.

Fracastor, Jerome. *La Syphilis (1530) Golvalıların Hastalığı Üstüne Üç Kitap (Syphılıdıs Sive Gallıcı Librı Tres)*, Çeviren Feridun Nafiz Uzluk. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları 197, 1997.

Güzel Mumyalmaz, Hatice. “İlet-i Müthişe”:20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye’de Frengi İle Mücadele”, *Akademik Hassasiyetler*, 7/13 (2020): 119-148.

Hot, İnci. “Ülkemizde Frengi Hastalığı ile Mücadele.” *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi* 12 (2004): 36-43.

Karacan, Mehmet. “19. yüzyılda Anadolu’da Frengi ve Alınan Tedbirler,” *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2022): 29-51.

Karcı, Erol. “Sinop Frengi ve Gureba Hastanesi’ne Dair Bazı Tespitler.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 19/39 (2019): 461-483.

Kılıç, Orhan. *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi, 2004.

- Kökcü Alper Tunga ve Demirsoy Nilüfer. "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve 19. Yüzyılda Osmanlı Tıp Eğitiminde Yenilikçi Hareket," *Türkiye Klinikleri*, 24/2 (2016): 67-75.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. Yayına hazırlayan Nuri Akbayan. 6 cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Nıkıforuk, Andrew. *Maşşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çeviren. Selahattin Erkanlı. 8. Bs. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2018.
- Ocak, Başak. "Hamidiye Etfal Hastanesi'nin Kurucusu İbrahim Paşa'nın Frengi Hakkındaki Layihası," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19/38 (2019): 5-25.
- Sarı, Nil. "Behcet Mustafa Efendi (1774-1834)." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 345. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1992.
- Sarı, Nil. "Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam," *Türk Mutfağı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Sanat Eserleri Dizisi* 476, (2008): 137-151.
- Sezer, Cemal. "Bolu Sancağında Frengi (1912-1918)." *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 7/12 (2021): 125-139.
- Sherman, Irwin W. *Dünyamızı Değıştiren On İki Hastalık*, Çeviren. Emel Tümbay-Mine Anğ Küçüker. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Şenel, Şennur. "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetinde Frengi Hastalığı ile Mücadele." *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 Beşeri Bilimler Sayısı (2015): 256-274.
- Tosun, Alev. "Daphne L. Türlerinin Kimyasal İçeriğı ve Biyolojik Aktiviteleri" *Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi* 35 (1)-68 (2006): 43-68.
- Uzluk, Feridun Nâfiz. *Türk Tıbbiyesinin 748. Yıldönümü Dolayısıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet Zâti, Eserleri Üstüne Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarih Enstitüsü, 1954.
- Uzluk, Feridun Nâfiz. "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Kitapları ve İslâmlarla Bitik Sevgisi-Bitik Evleri." *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 1/3 (1935): 87-100.
- Tezler / Theses**
- Güler, Zeynep. "Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü" Yüksek Lisans tezi, Mersin Üniversitesi, 2007.